

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Факультет історії, політології та міжнародних відносин

Кафедра історії України

ВИВЧЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ КАРТОГРАФІЇ
У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Дипломна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, 602 групи
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)

Лукинчук Антоніна Мирославівна

Керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Скорейко Ганна Михайлівна

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри №_____

від «___» _____ 2024 р.

зав. кафедри _____ проф. Добржанський О.В.

Чернівці – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. КАРТА ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ.....	13
1.1. Поняття та класифікація історичних карт.....	13
1.2. Структури карт та умовні позначення	23
1.3. Особливості нанесення інформації про історичні події.....	28
РОЗДІЛ ІІ. ЛОКАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ У ПРОСТОРІ	
ЯК ЕЛЕМЕНТ КАРТОГРАФІЧНИХ УМІНЬ ...	35
2.1.Просторова компетенція у курсах історії в основній школі за державним стандартом	35
2.3. Підходи та методи застосування карт на уроках історії для формування історично-предметної компетенції	44
РОЗДІЛ ІІІ. ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ УЧНІВ	
З ІСТОРИЧНОЮ КАРТОЮ.....	55
3.1. Алгоритм роботи з різними видами історичних карт.....	55
3.2. Формування картоаналітичних знань та вмінь.....	68
3.3. Практичні роботи. Картографічні ігри та інтерактивні проєкти	73
ВИСНОВКИ.....	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	83
ДОДАТКИ.....	91

ВСТУП

Актуальність теми. Історичні знання в закладах середньої освіти здобувачі освіти отримують на уроках всесвітньої історії, вступу до історії та громадянської освіти, історії України, інтегрованих курсах, виховних заходах, тематичних зустрічах і частково при вивченні суміжних пунктів тем на предметах гуманітарного циклу. Основою для просторових уявлень, засвоєння та прикріплення до територіальних рамок, простеження головних історичних змін, локалізацією головних подій виступають історичні картографічні матеріали.

Історична карта є одним із видів історичних джерел, за допомогою якого формується в учнів просторову компетентність. Їх систематичне використання позитивно впливає на якість та швидкість засвоєння нових знань і вмінь здобувачами освіти. Мотивує до поглибленого вивчення історико-топографічних змін свого краю. Історична мапа виступає канвою, де люди крізь епохи передають не тільки те, що бачили навколо, але й частину глибокого світогляду, світосприйняття, духовної та матеріальної культури.

Компетентнісний підхід у галузі шкільної освіти є провідним напрямком підготовки здобувачів освіти як конкурентоспроможних та освічених представників молодого покоління. Реформа Нової української школи є важливим кроком на цьому шляху. Здобуття теоретичних знань і вміння використовувати їх на практиці, знаходити нові шляхи самовдосконалення впродовж життя та бути ефективним в нових умовах – це виклики сучасного світу.

Розвиток інноваційних технологій впливає на зміну ролі вчителя, де педагог стає наставником для своїх учнів. Відповідно до цього, викладання історії в закладах базової і повної загальної середньої освіти має бути побудоване з урахуванням вимог Державного стандарту. Так, складовою історичного компоненту є: «...визначення, відбір і використання у процесі пошуку інформації про минуле різних видів історичних джерел, у тому числі текстових, візуальних та усних, артефактів, об'єктів навколишнього

історичного середовища (музеїв, архівів, пам'яток культури та архітектури), а також інформаційно-комп'ютерних технологій» [2].

Картографічні джерела еволюціонували впродовж історичного часу. Зумовлено це рядом чинників, а саме: рівнем розвитку науки і технічних засобів, впливом політичних та економічних інтересів держави, необхідністю та запитом суспільства на певний вид карт. Історичні карти створюються на основі попередніх з урахуванням змінних компонентів, однак, потрібно опиратися на порівняльний та критичний методи.

По-перше, потребою дослідження історичних карт є прагнення об'єктивного вивчення та передачі знань про минуле. Територія України перебувала в складі різних держав від найдавніших часів до здобуття незалежності, тому історичне картографування потребує комплексного вивчення та дослідження.

На прикладі території України можна простежити відсутність певної самостійності історичного картографування. Зображення крізь призму загальної європейської історії, водночас присутність можливості порівняння здобутків іноземного історичного картографування стосовно державного минулого. Уникнення фальсифікації в тому числі територіальних питань потребує документальної доказовості та поглибленого вивчення усіх етапів історичного картографування. Вибірковість не повинна бути суб'єктивною та має опиратися на доступну джерельну базу.

По-друге, наявність пропонованих завдань пов'язаних із застосуванням історичних карт на уроках історії України та всесвітньої історії у підручниках є недостатньо пропорційними. Завдання, які частково розкривають певний історичний етап, подію, відсутність порівняльних зображень для аналізу чи простеження змін. Використання різних атласів та контурних карт є допоміжними матеріалами. Несистематичне їх використання призводить до неповного оволодіння історичними знаннями. Такі освітні втрати в подальшому негативно впливають на вступні іспити, де є завдання, пов'язанні з історичною картою певного періоду. Невміння

працювати з різними видами історичних карт важко компенсувати. Проте є різні способи та засоби ефективного набуття картографічних вмінь.

У цьому частково допомагають настінні історичні карти в шкільних кабінетах історії, розміщених з дотриманням хронологічного порядку. Це слугує демонстраційним матеріалом, який позитивно впливає на освітнє середовище та засвоєння просторової компетентності. Однак, тут виникають проблеми з їх наявністю, чи відповідністю до вивченої теми.

Так, дидактична мета у призначенні карт полягає у проведенні оглядових занять або ж використанні під час окремих елементів уроку. Це допомагає усвідомлювати соціально-економічні, суспільно-політичні події в ракурсі історичного часу та простору. В курсі шкільної історичної освіти використання картосхем слід враховувати при розробці уроків. Таким чином такий вид роздаткового матеріалу позитивно вплине на застосування критичного та логічного мислення.

Мета дослідження полягає у вивченні методики використання елементів історичної картографії на рамках шкільної історичної та громадянської освіти й інших суміжних дисциплін.

Відповідно до мети, можна визначати **основні завдання роботи**:

- визначити місце і значення елементів історичної картографії у викладанні уроків історії та суміжних дисциплін;
- вивчити алгоритм роботи з різними видами історичних карт та зафіксувати основні результати їх реалізації на практиці;
- опрацювати Державний стандарт та результати набуття просторової компетенції;
- порівняти наявний картографічний матеріал у шкільних підручниках історії створених в період незалежності України під редакцією різних авторів;

Об'єктом дослідження є шкільна історична картографія, її формування як спеціальної історичної дисципліни.

Предметом дослідження виступає формування просторової компетентності на уроках громадянської та історичної освіти в закладах загальної середньої освіти. Шляхом використання історичних картографічних матеріалів здобувачами освіти.

Методи дослідження є різнобічними, оскільки тема роботи носить міжгалузевий характер. Це методи: картографічний, аналізу, структурно-аналітичний, статистичний, історичний, діалектичний, порівняльно-історичний, критичного мислення.

Використання картографічного методу дослідження, основою якого є: «сучасні здобутки картографії, математики, комп'ютерних технологій та інших» [73]. Історичний метод для дослідження еволюції картографічних матеріалів. У певних аспектах використовується статистичний метод для опрацювання різнотипних карт, зокрема для простеження міграційних процесів. Порівняльно-історичний метод, оскільки історичні карти створюються та реконструюються переважно на основі попередніх. Крім того, застосування на уроках цього методу при порівнянні однієї території в географічних та історичних рамках.

Метод критичного аналізу зразків картографії дозволяє встановити подібно-типологічний ряд, виявити фальсифіковані матеріали та виявити авторські риси. Структурно-аналітичний метод зосереджує увагу на самих структурних елементах карт та їх особливостей дослідження, визначення причини відсутності чи додаткової наявності певних їх видів.

Завдяки використанню методу аналізу вдалося проаналізувати специфіку написання шкільних підручників у відповідності до складеної навчальної програми, або ж моделі, зосередивши увагу на наявності чи відсутності елементів історичної картографії в основній частині чи розміщених на форзаці.

Щодо використання так-званих інших інструментів застосовується *принцип багатofакторності*, тобто впливу різних чинників на створення певного чи групи картографічних матеріалів. Наприклад, час, місце, природні

умови, мета створення, питання професійності автора, державне регулювання та шлях розповсюдження одної тематичної лінії мап або їх унікальності. Крім того, *принцип усебічності* в аспекті встановлення зв'язків між різними періодами розвитку історичної картографії та їх взаємовплив один на одного. Також *принцип історизму* в процесі впливу історичних умов на вигляд та поширення мап, крім того визначення їх ролі на сам перебіг історичних подій.

У певній мірі використання *системного підходу* до теми дослідження полягає в розгляді історичної картографії як складної та окремої багатогранної системи історичної галузі. Цікавим аспектом залишається матеріальна база, хімічний склад та фізичні властивості мап з точки зору фізичних та хімічних професійних дослідженнях. На прикладі пергаменту можна простежити шлях від довготривалого процесу створення та нанесення інформації до питання зберігання, консервації, реставрації процесу пошкодження певних його частин.

Джерельну базу дослідження складають:

- Сучасні нормативні документи, що врегульовують питання викладання курсу громадянської та історичної освітньої галузі: Закони України «Про освіту» [6], «Про повну загальну середню освіту», «Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти» [2], «Концепція Нової Української школи» [64]. Особливо важливий розгляд Додатку 17-18 Державного стандарту [3], висвітлення у них описано компетентнісний потенціал громадянської та історичної освітньої галузі та перелік базових знань учнів 5-6, 7-9 класів.

- Навчальна та модельні навчальні програми, які зосереджують увагу на формах та тематичних блоках розвитку просторової компетенції учнів. До прикладу, модельна навчальна програма «Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти. 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти під авторством Кафтана М.В., Козорога О.Г., Костюка та інших [9]. Тут враховуються: просторова компетентність та місце людського

фактору у зміні навколишньої дійсності, набуття навичок співвідношення інформації карт з іншими джерелами, можливості самостійного використання карт та їх коментування.

- Атласи наукового та шкільного рівня: Національний атлас України [56], Історичний Атлас України [53], атлас з історії України 7 клас [50], атлас з всесвітньої історії [51], інтерактивні навчальні атласи та інші.

- Матеріали періодичних видань, які містять картографічні джерела в історичному контексті та методичних рекомендацій: «Історія в школах України», «Історія в школі», «Освіта України».

- Інтернет-джерела: офіційні сайти Міністерства освіти і науки України, сайт Інституту модернізації змісту освіти.

- Шкільні підручники з історичних курсів 5-11 класів, які видаються з часів незалежності України. Для нашої роботи підібрано по три підручники з історії України та Всесвітньої історії для усіх класів. Таким чином вдалося здійснити порівняльний аналіз концепцій та форм подачі історичного матеріалу в контексті досліджуваної проблеми. Основні групи підручників: інтегровані, для рівня стандарту та профільного рівня. Використовується їх порівняльний аналіз з метою встановити зміни підходу до доступності та наявності різних історичних картографічних матеріалів. Вікову доступність та окремий аспект пов'язаний з освітньою реформою Нової української школи та впровадження з 2022 року історичних курсів. Провідне місце посідає набуття та форми історичної предметної компетентності.

Стан наукової розробки:

Істотний внесок у галузь української історичної картографії зробили вчені Д. Бантиш-Каменський, М. Максимович, Д. Яворницький, В. Кордт та інші. Д. Бантиш-Каменський приділяв увагу перекладу історичних карт на українську мову, а М. Максимович у контексті дослідження топонімічних назв використовував атласи Дніпра XVIII століття

«Материалы к истории русской картографии» (1899–1910) у двох випусках В. Кордта [54], [55] зібрані картографічні матеріали з урахуванням методологічних підходів до дослідження та є ряд якісних додатків.

Н. Падюк особливе місце виділяє українській картографії [78]. Досліджуючи спадщину Ніколя Саксона та родинної картографічної майстерні, робить висновок, що це справа високого наукового та технічного рівня [79]. У монографії А. Л. Байцара «Україна та Українці на етнографічних землях» зібранні карти різних періодів та картографів, що є прикладом дослідження та комплектування зразків міжнародної картографії українських етнографічних карт, зумовленими історичними змінами [59].

Наукові праці пов'язані з становленням історичної картографії як спеціальної історичної дисципліни: «Розвиток історичної картографії в Україні» Р.І Сосси [86], «Картографія та історія України» [70], посібники та підручники «Історична географія» [73], «Основи картографії» [71], «Історична картографія: теоретичні та практичні здобутки, знакові персоналії та публікації» [83] та інші.

Л. Дзендзедюк, Л. Льода [67], Т. Колесник, О. Андреев, Л. Майстренко [58] підтверджують та обґрунтовують причини, спосіб виготовлення, зберігання пергаменту як одного з матеріалів виготовлення високоякісних карт.

В. Ленченко розкриває деталі унікальних рукописних планів Запорозької Січі, що є важливим для даного виду історичних картографічних матеріалів [74]. Коник Ю. О [72]. акцентує увагу на тому, що складання генеральних карт та планів Півдня України у XVIII-XIX століття потребувало законодавчої та матеріальної підтримки. Тим, самим підтверджується одна з умов обґрунтована Р. Соссою про те, що державна політика у сфері картографії є вагомою складовою її розвитку [82], [86].

Роль та місце просторової компетентності у розвитку шкільної історичної освіти розкрило чимало авторів. М. Рудь [84], М. С. Головань [63] обґрунтували теоретичний аспект та його складові ще до початку введення даного підходу до української шкільної освіти. Зокрема, О. В. Третьякова

наголошує важливість використання історичних карт на уроках з 5 класу, їх мотивації та ефективності [89].

О. Богданова зауважує, що компетентнісний підхід є частиною інтерактивного навчання XXI століття [61]. П. М. Мороз підводить підсумки теоретичного та практичного використання всіх компетентностей і виводить загальну історичну предметну компетентність [75]. А. О. Харченко аналізує ключові історичні компетентності та їх роль у модернізаційних процесах та майбутнього професійного розвитку здобувачів освіти [91]. А. О. Федчиняк орієнтується на аксіологічний підхід як один з дотичних до просторової компетентності [90].

Міжгалузевий аспект історичної картографії варто висвітлити з точки зору географії. Так, С. В. Тітова висвітлює основні етапи картографічного методу, який підходить до формування історичної просторової компетентності при роботі з картами [88].

Г. Г. Яковенко [96], О. Пометун, Г. Фрейман [81] при розкритті методики навчання історії в школі обґрунтовують використання різних видів джерел та алгоритм роботи з ними. Дані автори подають перелік історичних картографічних матеріалів у процесі підготовки до уроку вчителя. Є поради стосовно їх використання відповідно віковим особливостям, матеріально-технічній базі та мети використання. Наводяться приклади інтерактивних методів навчання та можливості їх застосування на різних типах уроків.

Елементи наукової новизни полягають у тому що:

- комплексно проаналізовано особливості та види історичної картографії;
- обґрунтовано актуальність дослідження вивчення доступності наявного картографічного матеріалу як важливого блоку у вивченні історії;
- доведено, що шкільні підручники з історії, атласи контурні та інші карти містять: розбіжності, непропорційність наявних мап, малоефективність пояснення алгоритму опрацювання картографічного матеріалу різного характеру;

- розглянуто різні форми проведення практичних робіт з використанням карт;
- проаналізовано роль та доступність інтерактивних технологій у історичному картографічному просторі.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що підготовлені матеріали та форми і способи практичного, теоретичного застосування картографічних матеріалів можуть у подальшому використовуватися педагогами на уроках історії. Для висвітлення елементів картографії в 5-11 класах та засвоєння завдань різної складності для певної вікової категорії. При підготовці подальших картографічних досліджень, формування картографічного спецкурсу для здобувачів освіти.

Апробація результатів дослідження була здійснена в таких формах:

- ✓ під час проведення науково-практичного симпозіуму «Магістерка – 2024» ініційований гарантом ОП «Середня освіта» (Історія), кандидатом історичних наук, доцентом Г.М. Скорейко.
- ✓ Матеріалах Четвертого Всеукраїнського науково-методичного онлайн-семінару «Методика використання історичних джерел в процесі підготовки і написання наукових робіт здобувачами вищої освіти» (28.03.2024). «Вивчення елементів картографії в шкільному курсі історії». Збірник наукових праць. Вип. 3. Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2024. С.186-188.
- ✓ «Історична карта як відображення історичного простору» у матеріалах студентської наукової конференції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Факультет історії, політології та міжнародних відносин. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 16-17 квітня 2024 року .

Структура та обсяг дослідження складається з трьох розділів, восьми підрозділів і висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку джерел та використаної літератури і додатків. Загальний обсяг роботи...

РОЗДІЛ І.

КАРТА ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

1.1. Поняття та класифікація історичних карт

Історична карта – це важливе джерело вивчення історії крізь призму просторових змін та їх фіксації. Історичні події взаємопов'язані з часом тому картографічні вміння дають певний орієнтир та розуміння хронологічної послідовності. Так, історичні карти – це «карти, які створюються на географічній основі і є зменшеним узагальненим образно-знаковим зображенням історичних подій чи періодів. Зображення демонструються на площині у певному масштабі з урахуванням просторового розташування об'єктів. Карти в умовній формі показують розміщення, сполучення і зв'язки історичних подій і явищ, що відбираються і характеризуються відповідно до призначення даної карти» [81, с.178]. Різноманітність картографічних матеріалів зумовлює їх поділ на групи за певними характеристиками.

Зокрема, Яковенко Г. Г. [96, с.91] та Пошетун О.І, Фрейман Г. О. [81, с.178] виокремлюють такі види: оглядові, тематичні, карти-плани, карти-схеми, узагальнюючі. Поділяють також за масштабом, змістом та територією, яку вдалося зобразити на історичній карті. Наприклад, за охопленою територією – це світові, материкові, карти держав. Важливим аспектом історичних карт є те, що різниця між ними полягає у розмірі та повноті історичної інформації, яку містить сама карта. Ці картографічні матеріали використовують на уроках історії в закладах загальної середньої освіти. Допоміжними виступають схематичні та інтерактивні карти.

Шкільні історичні карти входять до групи умовно-графічних наочних засобів. Відповідно до змісту інформації, сферою та способом, яким її передають карти поділяють на: розвиваючі, оглядові, узагальнюючі та проблемні [85, с.184]. Їх доповнюють комплексні карти, які поєднують певні риси попередніх. Важливістю цієї класифікації є те, що опираючись на мету

та цілі уроку вчитель може застосувати певний картографічний матеріал, який ефективно доповнить тему. На уроці узагальнення та систематизації знань корисним завданням може стати повторення вже вивченого по картографічному матеріалу, який застосовувався на попередніх уроках. Таким чином охопити історичні події в загальному баченні та зосередитись на певних ключових моментах.

Історія розвитку самої картографії має різні періодизації відповідно до сфери застосування та дослідження. Перші відомі карти українських земель створені у первісні часи не мали політичних чи адміністративних чітко-окреслених кордонів. Наприклад, Межиріч-карта - зображення місцевості на бивні мамонта XV тис. до н. е. в **додатку А**. Античні картографічні матеріали тісно пов'язані з духовною культурою та практичною потребою орієнтування у навколишньому середовищі тодішнього існування.

Найдавнішою картою світу вважається Вавилонська карта світу, відома як *Imago Mundi* (VIII–VII ст. до н. е.) у **додатку Б**. Це глиняна табличка знайдена на східному березі річки Євфрат. Вона потребує особливого підходу до дослідження та тлумачення. У деякій мірі спостерігаються глобусні риси, де центральне місце займає умовне позначення самого Вавилону як центр життя її творців. Два кола позначають водойми, що були поблизу. Ще їх називають «Солоне море», або «Солонна вода» [46, с.67]. Умовні позначення у вигляді трикутників, або кривої лінії позначають далекі гори. У верхній частині таблички міститься клинопис, що при тлумаченні дає інформативного розуміння цілісної картини. На карті ще зображено: «... болото, канал, три безіменних міста: Урарту, Ассирія, Дер, Елам, Біт-Якін, Хаббан, Вавилон і безіменне місце» [105].

Стародавня Греція відіграла важливу роль у встановленні практичної картографії, де вже були точні математичні та геопросторові виміри. Вагомий внесок у розвиток проекцій карт зробив Клавдій Птоломей, який став прикладом для наслідування при створенні наступних картографічних творів. Трактат «Керівництво по географії» зберігся у пізніших його копіях

[77]. Крім того, Клавдій Птоломей створив певну теоретичну основу картографії. Наприклад, одна з його відновлених мап під назвою «Карта світу Птолемея» **у додатку В**. Тут можна простежити унікальні зображення вітрів у вигляді подиху людей, незвичну форму Землі уже з географічною основою, надписи винесені окремо. Важливо звернути увагу на дану карту при врахуванні територіальних площ та форм їх зображень. Унікальні форми річок, гірських об'єктів та материків. Поєднання науки, мистецтва та світогляду. Варто зауважити, що саме картографічні твори Клавдія Птолемея несуть характер основи та є прототипом карт, які передували Великим географічним відкриттям.

У період Стародавнього Риму домінуючими стають карти створені для військової справи та відтворення шляхів сполучень на основі точного вимірювання. Одним з представників того часу є Марк Віспаній Аргіпа, що створив карту світу для римлян.

У період Середньовіччя з'являються монастирські карти. Наприклад, Карта Святої Землі **додатку Г**. Створення карт у минулому пов'язане також з економічною вигодою, оскільки мандри і освоєння нового простору приносило дохід.

Окремий вид становлять карти-портолани, які створювалися у XIII – XVII ст. з практичною ціллю орієнтування у морському просторі й несуть історичну цінність. Алгоритм роботи з такими картами має свою унікальну специфіку. Так, її змістове і просторове наповнення відрізняється високою точністю. Карти-портолани належали до певної школи й мали відмінні ознаки. Загальними рисами є те, що їх створювали спочатку латинською мовою поступово змінюється на національні мови. Розміщення морських портів мало тісний зв'язок з виготовленням морських навігаційних карт.

Щодо цих навігаційних картографічних шкіл, перш за все слід назвати італійські. Це в таких центрах: «Генуя, Піза, Венеція, Рим, Анкона, Неаполь, Флоренція, Ліворно та інших» [8, с.105]. Вони між собою взаємодіяли, що позитивно вплинуло на картографічний процес. Компасна троянда, або роза

вітрів **додаток Д**, що вказувала на напрямок вітрів є візитівкою італійських картографів [105, с.105]. Португальські школи мали особливу форму карт, шрифту та художніми елементами.

Картографія з XVIII-XIX досягає значних успіхів. Перш за все це набуття високої точності у зв'язку з розвитком та залученням досягнень інших наукових галузей. У процесі дослідження розвитку історичної картографії України акцентується увага на важливій ролі створення та видавництва атласів. Цей вид картографічних матеріалів крім дидактичної, порівняльної мети включає підведення підсумків розвитку даної дисципліни та її результатів відповідно року опублікування.

Процес видання атласів набув національного розповсюдження з XIX століття, що сприяло поглибленому ознайомленню та класифікації існуючих історичних карт як цінних візуальних джерел. Р. І. Сосса зауважує: «У 1904 р. польський історик Александр Яблоновський видав «Atlas historyczny Reczypospolitej Polskiej ...: «Ziemie ruski» Reczypospolitej» (Варшава, Відень, 1889–1904). Уперше на картах атласу у великому для історичних карт масштабі 1:300 000 детально відображено адміністративний устрій українських земель на зламі XVI–XVII ст. у складі Польщі» [86, с.58] відображено в **додатку Ж**.

Історична картографія (з грец. «папірус», «пишу») – це наукова дисципліна, яка охоплює широкий спектр досліджень [69, с.140]. Зокрема, створення атласів, структурування історичних картографічних матеріалів, можливості їх практичного використання. Предметом даної наукової дисципліни є зображення історичних об'єктів та подій у просторових та хронологічних зв'язках із врахування географічних чинників та меж.

Визначення її завдань та цілей в свій час описував Ярослав Дашкевич [70, с. 13-17], де вказував на специфічність роботи з картами як історичного джерела. Зокрема те, що в Україні дослідження стародавніх карт почалося у XVIII-XIX століттях після чого історична картографія стає окремою історичною дисципліною [69, с.142]. Разом з тим окреслюється проблематика

картографічних матеріалів та шляхи їх упорядкування і вивчення. Наприклад, відсутність датування, збірка оригінальних карт та їх документальна фіксація з приватних колекцій.

Ярослав Дашкевич пропонує шляхи вирішення проблеми формування наукової бази картографічних матеріалів. Алгоритм роботи такий: сучасні картографічні фонди переглянути та покращити систему їхнього зберігання; змінити підхід до класифікації фондів з можливістю залучення європейського досвіду; відомості про стародавні карти зібрати в єдину систему, незалежно від місця створення чи зберігання [70, с.13-17].

Окрему історичну цінність становлять топографічні карти, які створювалися з господарськими і військовими цілями. Водночас, завдяки їхній точності та деталізованості можна провести дослідження шляхом порівняння різних видів картографічних матеріалів. Наприклад, французький картограф Гійом Ле Вассера де Боплан на основі власних спостережень та знань військової інженерії створював топографічні карти. Однією з його відомих робіт є «Спеціальна карта України 1650 року» **додаток II**. Інші карти даного картографа відрізняються своєю точністю, деталізацією та вживанням назви «Україна», що сприяло утвердженню її в картографічній практиці. Сторони світу Гійом Ле Вассер де Боплан на мапах вказував та розміщував в іншому порядку розташування.

З XVIII століття починається період вдосконалення військових топографічних карт, які мають вагоме історичне значення. Територію України описували у більшій кількості російські й австрійські картографи через науково-технічні топографічні дослідження. З другої половини XVIII століття на території Російської імперії формуються картографічні школи. На Півдні України створюють генеральні карти, плани, атласи, які використовували землеміри, що укладали карти певної території імперії [72, с.74-94].

У картографічні матеріали також включають плани фортифікаційних споруд, території міст, доріг. Цікавим аспектом у вивченні історії козацтва є наявні

рукописні плани території Запорізьких Січей, створених у період їх існування. Наприклад, План Старої Січі (Чортомлицької) 1738 року **додаток К.** Він із проектом спорудження «Старосіченського ретраншементу з корабельнею для ремонту суден Дніпровської військової флотилії» [74, с.169]. Тобто, це укріплення створювалося з військовою метою на складній природньо-зумовленій території з високими вимогами до стійкості самих споруд. Даний план був реалізований частково. Матеріалами для створення картографічного плану служили акварель, туш та перо.

Перша половина XIX століття стала початком формування нового напрямку – етнокартографії. Пов'язано це з практичною метою розселення різноманітних етносів [78]. Етнічні карти довгий час відігравали допоміжну роль у виданнях окремих праць, однак з часом стає зрозумілим, що це є також основним джерелом дослідження міграційного руху та виділення етнічних меж. Наприклад, карта «Карта южно-русских наречий говоров» це **додаток Л.** створена з мовознавчою ціллю П. Чубинським та К. Михальчуком у 1871 році з форматом «68 × 75 см, масштабом – 1 : 2 520 000» [59, с. 102-105]. Дана карта унікальна в плані мовленнєвого, графічного та кольорового наповнення.

Розвитку в цьому напрямку сприяла поява праці Кордта Вініаміна Олександровича «Материалы по истории русской картографии» у першому 1899 році [54] та другому 1910 році [55] виданнях. Картографічні матеріали групуються по певним типам. Це приналежність території до держави та відповідно до авторства картографа.

XX-XXI століття вносить нові корективи й у картографічну сферу. Розвиток науки, техніки, поява інтернету та вдосконалення нового програмного забезпечення дозволило зберігати великий обсяг інформації та обмінюватися досвідом з усім світом. Так, у історичну картографію вносяться питання, які змушують задуматися дослідників про підходи до вивчення сучасної бази картографічних матеріалів у майбутньому.

Прикладом з географії є поява терміну «електронний атлас» у 1983 році [80, с. 135]. Створюється комісія з їх опрацювання на локальному та поступово переходить і досягає рамок міжнародного рівня. Український досвід також є і він ґрунтується на практиці, постійному опублікуванні власних здобутків у географічній та історичній картографії. Змінюються наукові підходи створення карт від традиційних статичних паперових до цифрових динамічних з широким спектром можливостей зміни та їх обміну між будь-якими учасниками інформаційної комунікації. Це доступність та відкритість з однієї позитивної точки зору. З іншого боку, постає питання про підвищені вимоги до картографів та дослідників, які полягають у критичному, об'єктивному, точному, законному та якісному підходах до вивчення спадщини картографічних матеріалів і закладає фундамент майбутнього наукового світу.

Карта як засіб пропаганди у політичному житті є певним видом зброї який бере початок з минулих століть. Прикладом ХХІ століття є поширення пропагандистських карт створених російською федерацією в інформаційному просторі **додаток М**. Для фільтрування подібних картографічних прикладів, потрібно мати певний досвід критичного аналізу, використовувати метод порівняння та мати базовий рівень історичних знань. Так, В'ячеслав Ільченко надає контраргументи з документальними зразками на спростування помітних тем пропаганди [100]. Це історичні карти створених на території різних держав та газетні публікації.

Історична картографія набуває нового значення із появою можливості оцифрування карт, що перебувають у фондах архівів. До прикладу, колекція карт XV-XX століття Баррі Лоренса Рудермана, що доповнюється з 1996 року (URL-адреса: <https://www.raremaps.com/>) у різних категоріях. Тут можна знайти унікальні картографічні матеріали та фото у хорошій якості. Крім того, їх можна придбати в оригінальному вигляді. Наступний сайт (URL-адреса: <https://www.davidrumsey.com/>) налічує близько 150 000 різноманітних видів картографічних матеріалів XV-XXI століття колекціонера Девіда Рамсі.

Перевагами є: доступність, відкритість, безкоштовний доступ, наявність набору інструментів для роботи з картографічним оцифрованим матеріалом та постійне поповнення колекції. Даний онлайн архів корисний для всіх, хто зацікавлений у вивченні історичної картографії. Наступний (URL-адреса: <https://sanderusmaps.com/>) є протиположним вищезгаданому. Це каталог, галерея антикварних карт англійською мовою, яка створена з метою продажу. Для того щоб завантажити карту (XV-XX) в форматах PDF, JPEG варто скористатися наступним онлайн архівом (URL-адреса: <https://www.e-rara.ch/>). Щодо вище згаданих онлайн архівів, варто відмітити, що для них характерні як переваги так і недоліки. До позитивних сторін віднести: міжнародну доступність, унікальність, наявність онлайн інструментів для опрацювання картографічних різноманітних карт. Негативний аспект: пошук однією мовою, обмеженість хронологічних рамок, які починаються з XV століття.

Інтерактивні онлайн сервіси є новинкою, але вони надають змогу накладання та простеження історичних змін певної території. Однак, доступ до них ще не доступний у повному обсязі, є помилки та обмеженість хронологічними та просторовими рамками. Прикладом може служити інтерактивна мапа світу та України, де можна простежити території військових дій від 2013 року (URL-адреса: <https://liveuamap.com/uk>). Ця платформа корисна для планування поїздок та несе історичну цінність для майбутніх наукових досліджень та наслідків військових дій.

Альтернативною українською платформою збірки історичних карт є «Старовинні мапи» (URL-адреса: <https://freemap.com.ua/>). Тут можна простежити картографічний розвиток певної території України безкоштовно. Також тут є фото, карти можна завантажити та можливість пересування в реальному часі. Використання інтерактивних технологій у роботі державних архівів постійно вдосконалюються.

Власним досвідом поділилися Марат Балишев та Тимур Андреев про роботу «Центрального державного науково-технічного архіву України (ЦДНТА)» [57, с.102-118]. Так, акцентується увага на міждисциплінарних зв'язках та

використання різних методологічних інструментів для можливості оцифрування наявної частини картографічного фонду. Даний проект залишається актуальним і в наступні роки це дозволить активувати роботу над картографічними матеріалами. Тут важливу роль відіграє налагодження комунікативних та наукових зв'язків між архівами, науковими установами та науковцями різних галузей дослідження. Зовнішні обставини та вплив на внутрішній розвиток науки в рамках повномасштабного військового вторгнення вимагає активної співпраці та публікації здобутків на всіх рівнях. Адаптивність освітньої системи відіграє в цьому процесі важливу роль.

Архіви України для опублікування своїх фондів використовують офіційні сторінки, соціальні мережі та наукові платформи. Можливість зберігання даних у різних формах. Створюється методична база, яка допомагає реалізовувати та вдосконалювати ідеї й проекти. Залучаються різні спеціальні програми, онлайн сервіси. Опублікування фотокопій картографічних матеріалів проходить відбір, який відповідає критеріям дотримання безпеки та уникнення негативного впливу на державному рівні України.

Отже, види картографічних матеріалів та їх класифікація, дослідження постійно вдосконалюється. З'являються нові матеріали та можливості їх дослідження. Проте, кожен вид карт є унікальним і потребує окремого підходу для їхнього наукового опрацювання та опублікування результатів дослідження.

1.2. Структури карт та умовні позначення

Карта виступає необхідним елементом висвітлення наочності історичних подій. Так, дослідники Сінкевич І.Ю., Полтавець О.М. називають її складною графічною системою [85, с. 184]. Умовні позначення мають свою передісторію та несуть певне смислове наповнення. Картографічні матеріали написані власною мовою, яку потрібно спочатку зрозуміти й перейти до

тлумачення просторових зв'язків. Складання карт та їх опрацювання карт у сукупності формують картографічний метод.

Наприклад, на Вавилонській карті світу, відомою як *Imago Mundi* (VIII–VII ст. до н. е.) **додаток Б** умовні позначки, що є актуальними й до нашого часу. Це позначення певними кружечками центр. Відокремлення водних та земельних ділянок.

Першим кроком при роботі з історичною картою є ознайомлення з її назвою. За можливості потрібно визначити тип та звернути увагу на якість та масштаб для подальшої зручності у використанні. Основними складовими карти є картографічне зображення і легенда, які взаємопов'язані між собою. Умовні позначення в сукупності з їхнім поясненням і є легендою карти. Між ними існує логічний зв'язок, що сприяє наочності. Дані складних карт подаються у табличному вигляді легенди. Додаткова інформація може міститися у невеликому тексті на полях або на її зворотному боці.

Умовні знаки використовуються для зорового сприйняття. Є лінійні, площинні й позамасштабні умовні позначення. Ці графічні зображення різняться за розміром, формою, орієнтуванням та насиченістю кольору, внутрішньою структурою [86, с.185].

Аналіз картографічних матеріалів проводиться через зовнішні та внутрішні критерії [82, с.64-65]. По-перше, це оригінальність джерела через наявні надписи, матеріал виготовлення. Враховується повнота інформації яку несе карта та аналізується її правдивість. Встановлюється мета виготовлення та використання певного виду картографічного матеріалу. Високий рівень уваги дослідника привертається до дослідження прототипів на основі яких відбувалася реставрація чи відтворюваним матеріалом. Першочергове значення має назва карти, або її відсутність через низку причин. Це пошкодження, незавершена робота, або існування частини великого картографічного матеріалу. У такому випадку доцільно використовувати порівняльний метод при наявності подібних примірників. Тут враховуються і топонімічність та їх зміна.

Аналіз структури карти неповна при відсутності датування вкладання та створення її. Вираховується вік основного матеріалу та додаткова інформація про зміни назв поселень пізнішого часу. Умовні позначення на картах дозволяють розкрити їх зміст. Тут змінюється якість та кількість умовних позначень залежно від часу та мети передачі історичної інформації.

Окремий вид з складними умовними позначеннями є кадастрові карти. Для їх читання складена таблиця **додаток Н**. Даний вид картографічних матеріалів складався для економічних цілей з середини XVIII століття зокрема на території Галичини у різній кількості. Це великоформатні, робочі та з твердою основою [70, с.247-249]. Особливістю кадастрових карт з поміж інших матеріалів історичної картографії є відсутність представленої легенди. Різномасштабність відповідно історичного періоду. Для них була створена єдина інструкція для позначення та створення об'єктів економічного господарства.

Різноманітність геометричних позначень основними кольорами: чорний, червоний та жовтий. Умовне позначення у вигляді хреста спільне для релігійних споруд і зустрічається у великій кількості видів карт. До них додається описовий документ структурований за алфавітним порядком прізвища землевласника та подвійна картотека довідкової інформації про нього. Це цінне джерело для вивчення демографічних процесів, топонімічних та економічних змін.

Військові походи часів козацтва мають подібність з іншими картами цієї тематики. Так, лінії переривчасті або суцільні з стрілочками показують напрямки руху. Наприклад, карта «Українська держава за часів гетьмана Богдана Хмельницького 1648-1657 року» **додаток К** містить незначну кількість умовних позначень. Це напрямки походів, кордони та територію. Особливу цікавість охоплює умовне позначення Гетьманської України. Це коло з п'ятигранною зіркою біля Чигирина. Полкові міста Ніжин, Полтава, Миргород позначається чорним кругом в середині кола. На інших картах, до прикладу мапа «Українська держава гетьмана за гетьмана Петра Дорошенка

(1665-1676 pp.)» **додаток К** столиця Гетьманської України позначається тільки п'ятигранною зіркою.

Для загальної оцінки матеріалів історичної картографії та їх порівняння використовують поділ на: «етнографічні, археологічні, історико-політичні, історико-економічні, історико-культурні та військово-історичні» [73, с.22-23]. «Предметні» карти зосереджені на використанні географічної основи для висвітлення різних сфер життя у минулому часі. Використовують умовні позначки для зображення природного ареалу та його впливу на перебіг подій. «Понятійні» карти висвітлюють окремі кількісні та межові показники. Так, як етнічні процеси, вплив події на статистику населення. Переважають умовні позначення кордону державного, умовного, етнічного. Зустрічаються показники у вигляді діаграм, просторові зв'язки розкриваються частково. Дані про кількісні дані населення на історичних картах є: «точні, приблизні та гіпотетичні» [73, с.23].

Увагу привертають картографічні матеріали, які пов'язані з мовознавчими дослідженнями. Однією з таких є: «Діалектологічна карта України. – 1923» **додаток Л**. Умовні позначення (знаки) окреслюються штрихами та трьома основними кольорами, що привертають увагу. Це відтінок зеленого та два червоного. Для аналізування картографічних матеріалів ХХ століття, варто звернути на підписи вказаної карти 1923 року, де присутні характеристики та вимоги до створення карт у тодішньому науковому світі.

Для можливості порівняння картографічних матеріалів варто проаналізувати атлас створений для шкільного курсу історії. Візьмемо до прикладу атлас 7 класу з історії України 2013 року видавництва [50]. Загалом тут 18 сторінок, 16 карт у різному масштабі від 1:7000000 до 1:40000000. Відповідно до легенди, кількість умовних позначень різна до масштабу карти та її тематиці. Додаткові зображення історичних особистостей та об'єктів культури має доповнювати зміст карти, проте деякі з них відволікають увагу. Пояснення умовних позначень розміщено по різних частинах сторінки атласу. Така послідовність хаотична, переважно внизу сторінки. Якість карт різна.

Позитивно те, що вони яскраві, кольорові. Негативним аспектом є якість надписів на самих картах. Нечіткі, розпливчасті та нечитабельний шрифт деяких карт. Заломлення контурів карт та легенди. Назви карт чіткі, стандартно розміщені над картами у верху сторінки атласу.

Віковому прийняттю учнів відповідає частково. Доцільною рекомендацією є розміщення додаткових картинок до теми після карти на наступній сторінці, карти потрібно вирівняти та покращити шрифт і контури ліній умовних позначень. На початок атласу, винести пояснення всіх умовних позначень що згадуються в атласі.

Щодо аналізу іншого атласу з всесвітньої історії 11 клас періоду новітньої історії 1939-2013 років, який видавався у 2011-2014 роках [51]. Масштаб карт від 1:6000000 до 1:650000000. У порівнянні з вищезгаданим атласом різниця помітна. Крім того переважає альбомна орієнтація сторінок. Розміщення пояснень умовних позначень різна, однак найчастіше це внизу сторінки після основної частини картографічних матеріалів. Назви карт читабельні, з відповідним шрифтом та вказується з правого боку масштаб кожної з них. Насиченість кольорів помірна, відповідає віковій категорії учнів. Додаткові зображення до теми відсутні, що зосереджує увагу на картографічних складових. Умовні позначення багатоаспектні та розширенні. Висока подібність до географічних карт, яка пояснюється вузьким відрізком від самої історичної події до її наукового дослідження.

Контурні карти відповідають змісту атласів. Вивчення історичних процесів стає доступніший завдяки використанню інтерактивних технологій. Так, завдяки певному набору інструментів за сприяння сайту (Osvitanet) **додаток П** є інтерактивні карти, атласи з історії України та всесвітньої історії. Це навчальні атласи, які доступні в друкованому і онлайн форматах. Завдяки інструментам, у реальному часі їх можна розглядати без умовних позначень і з ними, збільшувати та зменшувати та використовувати ряд інших функцій.

До інтерактивних карт, наприклад, «Україна в Другій світовій війні червень 1941-листопад 1942 року» додається інформаційна довідка про самий процес

перебігу подій **додаток П**. Даний матеріал цікавий, проте щодо інструментів потрібно додати набір фігур або кольоровий маркер, щоб обвести контурами головні історичні об'єкти. Так само текстову інформацію потрібно виокремити в тези. Дана ідея доцільна для освітнього процесу. Над нею потрібно працювати, оскільки на платформі присутня одна інтерактивна карта з історії загалом. До прикладу, з географії тут розміщено є поділ матеріалів по частинах світу та до кожного розділу додається інші аспекти. Щоб отримати доступ до широкого набору матеріалів потрібна тут реєстрація.

Отже, структура загальна для більшості картографічних матеріалів. Однак, на відмінно від географії, історичні карти характеризуються відсутністю традиційної сталої системи й постійно зазнають змін. Це впливає на загальний вигляд історичних картографічних матеріалів та на умовні позначки, які містяться на їхній основі. Умовні позначення еволюціонують протягом епох, частина залишається незмінною. Унікальність самих карт вираховується умовами, часом, місцем їх створення. Шкільні атласи потребують невеликих змін відповідно до програми та освітніх компетенцій.

1.3 Особливості нанесення інформації про історичні події

Осмислення ролі та місця картографічних матеріалів крізь призму історичного розвитку залежить від поставлених питань. Так, якщо розглядати картографічні матеріали в загальних рисах, то в цьому аспекті цінними будуть питання стосовні подібності, відмінності, описовості та класифікації зібраних карт. Відповідно до цього, аналіз історичних карт розвитку певної державної території потребує детальнішого вивчення із залученням матеріалів з різних джерел. Нанесення на карту основних позначень та створення її є справжнім мистецтвом у поєднанні міжгалузевих наукових знань.

Картографічні матеріали та їх загальний зовнішній вигляд змінювався протягом століть. Від примітивних зображень на природніх матеріалах до вишуканих мистецьких картографічних творів, а згодом - зазнають

досконалості завдяки розвитку різних наукових галузей. Функціональними рисами даного джерела є у певній мірі ідеологічна та політична.

Орієнтування історичних карт переважає на північ. Проте, зустрічаються унікальні історичні картографічні матеріали як монастирські карти печер Києво-Печерської лаври 1638 та 1702 років із західним напрямком [93, с.8]. З часом змінюється їхній лінійний масштаб.

У процесі дослідження та нанесення інформації на карти пов'язаних з територією України та її динамічності крізь минуле виникає досить багато запитань. Нерівномірність отриманих даних і відсутність певної сталої класифікації призводить до того, що дослідження історичної картографії залишається актуальним питанням. Крім того, важливу роль відіграє професійність картографа та дослідника, який займається опрацюванням та класифікацією картографічних матеріалів. Зрозуміло, що чим вища ця наукова база сформується зараз, тим якісні картографічні матеріали зможемо отримувати надалі.

Щоби створити матеріал та саму карту потрібно використати комплекс джерел та знань. Для створення історичних карт використовують реконструкцію попередніх зразків, історичні та статистичні документи, актуальні результати досліджень відповідно до теми та завдання карти. Наприклад, розглянемо процес виготовлення так-би мовити шкіряного пергаменту, який служив основою для карт-портоланів. Відрізняється своєю стійкістю до зовнішніх факторів та використовувався для зберігання цінної інформації.

Зразки документів стародавньої історії виготовлених на основі пергаменту зі шкіри зберігаються й досі у архівах, бібліотеках, у певних приватних колекціях [58, с.79-83]. Найвищим ступенем стійкості володів шкіряний пергамент молодих свійських тварин, що мав певні особливості. Відповідно до цього, природньо-кліматичні умови є додатковим чинником доступності та наповнення особливостями готового виробу. Сам процес появи готового матеріалу був довготривалим, потребував певних умов дотримання

температурних та інших фізико-хімічних властивостей. Транспортування та показник вартості теж відігравав провідну роль.

Питанням зберігання властивостей нанесеної інформації, уникнення деформацій та зникнення текстового матеріалу на даному типі основи займалися різні науковці. Наприклад, Дзендзелюк Леся та Льода Любов розкривають питання способів дослідження, реставрації та збереження документів на пергаментній основі [46]. Так, якщо розглянути місця одного екземпляру, то в різних куточках, якість та стан збереження буде відрізнятися. Реставраційно-консерваційні процеси підбираються відповідно до ти характеристик джерела.

Цікавим аспектом залишається те, що шкіряний пергамент як традиційний матеріал використовується для парламентських документів у Великій Британії й досі [58, с.79].

Шрифт надписів картографічних матеріалів передає кількісні та якісні показники за допомогою кольору, розміру [71, с.51]. Картограф відіграє важливу роль в об'єктивному нанесенні історичної інформації. Одним з найвідоміших є Гійом Левассер де Боплан, який передав топографічні дані після власних військово-професійних вимірювань та ознайомився з самим культурним життям тодішніх українських земель. Доповненням цього вийшла праця «Опис України» яка перекладається багатьма мовами [10].

Авторство історичних карт досить важливий пункт. Чим давніша карта, тим важче встановити автора. Тут важливі підписи та подібність ознак деяких картографічних матеріалів. Існували різні картографічні школи. Одна з них діяла у Франції під керівництвом Ніколя Сансона та його родичів на початку XVII століття [79, с.184-216]. В той час діяли сприятливі умови для загального розквіту картографічної науки, оскільки надавалася фінансова підтримка з боку державної верхівки. Для школи Сансона характерними є точність, оновлення даних на момент створення певного зразку карти, використання знань відповідних наукових галузей та розподіл кола завдань

серед її представників. На основі карт укладалися атласи та перевидавалися і в інших країнах.

Для XVI-XVIII століття є характерним підпис автора на так-званому картуші. До прикладу, французький картограф Жіль Робер де Вогонді (1723-1786) підписував власні твори як «M.Robert» [52, с.129-131]. Це карта «Тироль...» як примірник **додаток Р**.

Історичний атлас є сукупністю тематичних карт та створюється з певною метою та вирішує певні завдання. Наприклад, атлас «Історія українського народу і Української РСР» складається з 12 розділів та близько 250 картографічних матеріалів [66]. Тут вміщено карти різних періодів та охоплює межі українських земель. Присутній регламент рекомендованих масштабів. Довідкові матеріали в певних аспектах розкривають тодішні соціалістичні погляди та потребують критичного ставлення. Важливо, що даний атлас зосереджував увагу на повноті та опрацюванні картографічних матеріалів, що мали найповніше розкрити перехідні історичні етапи. Крім того, це результат співпраці різних науковців.

Одним із прикладом ретельної підготовки до створення та видавництва мапи є поява мапи Якова Головацького «Етнографічна карта руського народонаселення в Галичині, північно-східній Угорщині і Буковині» **додаток Л**. Видана в 1875 року як доповнення до «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» [59, с.107-110]. Детально підібрана основа для етнографічної карти, позначена вся інфраструктура та природні об'єкти, використаний порівняльно-аналітичний принцип з підбором найвдаліших картографічних зразків, надписів. Контролювався процес виготовлення, доставлення та опублікування карти в збірнику.

Традиції української картографії важливі у комплексі з питаннями систематизації, опрацювання, збереження національної картографічної бази [83]. Порівнюються стан дослідження в Україні та сусідніх державах. Іншим аспектом є культурно-історична спадщина та процес її дослідження. До

прикладу візьмемо Хмельницьку область, де знаходиться об'єкти історико-культурної спадщини різного рівня [95, с. 43-51].

Для зручності створили класичну тематичну та проектовану карту для туристичних локацій та суміжних досліджень. «Природна й культурна спадщина Хмельницької області» **додаток П**. Основою як для друкованої так і електронної служила географічна карта з природними межами та передачі історичних даних через низку інноваційних технологій. Загальний характер мапи сформував відкритість комплексу умовних позначень з широким доступом для туристів, істориків та інших науковців.

Історична картографія взаємодіє з іншими науками, тим самим набуває рис складної системи закономірностей та особливостей побудови нових зразків і реконструкції, консервації та дослідженні спадщини матеріалів крізь призму актуальності та об'єктивності. Знайти відмінності та зрозуміти основний зміст картографічних матеріалів для учнів є заплутаним моментом при вивченні та засвоєнні нового матеріалу. Останніми зразками чітких пояснень дотримання межі між історичними та географічними картами і простором вдалося досягнути завдяки освітній онлайн платформі Pi-stacja UA [106].

Зокрема, у відеоматеріалах від вересня 2024 року: «Географічний та історичний простір. Історична карта як джерело інформації» у частині першій [98], «Українські землі впродовж історії» другій [104], «Історико-етнографічні регіони України» третій [101] для 5 класу. Проте, вони актуальні для учнів різного віку з метою повторення основних характеристик та особливостей роботи з картами.

У якості аналогії висвітлення відмінностей історичних та географічних карт наводиться приклад фотоматеріалів різних років. Так, відображення людини у даний момент та фото зроблене десять років тому. Загальні висновки говорять про те, що особа незмінна, але зовнішні риси змінилися. Аналогія розкриває зв'язок: людина зараз це географічний простір та мапа, а головний об'єкт зображений на фото десять років тому є історичним простором, картографічною спадщиною. Висновки такі, що карти створені з

географічною та орієнтуючою метою в минулому є основою історичних картографічних матеріалів у майбутньому, а даний момент це частина сучасного географічного простору. Або, географічний практичний матеріал – об’єкт як матеріал історичної інформації – відтворення сучасних географічного простору виміру. Загальне трьох-вимірне зображення або метод вивчення часових змін в залежності від запитань та мети дослідження. Усі деталі історичних картографічних матеріалів важливі та потребують проведення аналізу та порівняння з географічними зразками. Визначити взаємозв’язків природних умов на перебіг історичних подій. Конструкція чи реконструкція великої кількості матеріалів. Взаємозв’язки між сусідніми державними утвореннями та їх часовою еволюцією. Тобто, історичний простір є поняттям мінливим та нестатистичним. Топонімічні назви на картах тотожні історичним змінам, та несуть додаткове інформаційне навантаження. Походження та історії назв історичних регіонів та інших об’єктів багаті на різні версії та створюють ширше поле дослідження.

Одним з видатних українських картографів є Володимир Кубійович, який працював над «Історичним атласом України» 1941 року [97, с.9-16]. Проаналізував історичний та економічний розвиток українських земель та етнічний аспект формування національних державних кордонів.

Археологічні картографічні матеріали – це частина історичної картографії так-би мовити зі зворотнім зв’язком. Це один із пунктів проведення археологічних досліджень, визначення розташування у просторі та окреслення певної території [102]. Проте, археологічне картографування проходить два етапи. Це позначення та сам детальний опис із можливістю створення на їх базі ширші дослідження. До них входить загальна фіксація різнотипних пам’яток із науково-комплексним вивчення [62, с. 24-31].

Наприклад, розглянемо мапу «Трипільської археологічної культури» в поєднанні з сучасними географічними межами України та розміщенням місця поселення культури **додаток С**. Дана тема вивчається у 6 класі в розгляді курсу історія України. Всесвітня історія, досліджуємо історію та

суспільство. Карта доступна, оскільки просторові уявлення не перевантажуються великою кількістю умовних позначень та незрозумілими надписами. Саме завдання зосереджує увагу на вплив природних умов на формування побуту трипільців близько VI-IV тис. до н.е.

При тих самих археологічних дослідження створюється детальна карта можливого поселення. Повернімось, до трипільської культури та місць розкопок під керівництвом Вікентія Хвойко, створення ним планів та інших археологів **додаток С**. Ця карта 1940 року доповнює бачення В. Хвойко 1901 року, деякі об'єкти втрачені або повторно відкриті [60, с. 31-33]. Такий процес створення досконалої історичної мапи потребує великої кількості часу, знань та зусиль.

Картографічні матеріали Першої світової війни різноманітні та визначають й надають інформаційне наповнення різних сторін життя населення. Перш за все, розглянемо карту Галицької битви та умовні позначення на ній **додаток Т**. Військові операції та їх напрямки позначаються різними стрілками. Місця блокади позначаються замкнутим колом з стрілочками. Карта схожа на топографічну з чіткими та повними назвами населених пунктів. Виконана у чорно-білому варіанті, але з чіткими лініями розмежування основних бойових пунктів та перебігу військової битви.

Інша карта військово-політичних блоків Антанти та Троїстого союзів **додаток У**. Тут поєднуються різні кольорові ознаки, стрілочки напрямку та територіальні меж держав. Загалом ця карта складніша за попередню, що дозволяє поділити її розгляд на дві частини. Перше, це аналізування кольорових фрагментів та їх інформаційного значення. Другу частину наповнену знаковими позначеннями потрібно розглядати довше. Оскільки вона розкриває деталізацію і спирається на топографічний аспект.

Доповнює дві попередні карти періоду Першої світової війни інший унікальний тип картографічних матеріалів. Це сатиричний чи карикатурний фрагмент поєднання карти та інших смислових зображень **додаток М**. Дана

мапа-карикатура потребує іншого підходу до дослідження, проте вона несе достатнє інформаційне наповнення.

Отже, картографічні історичні матеріали відрізняються своєю різноманітністю в розгляді кожного періоду. Через ретроспективу часу підходи до їх створення, зберігання та дослідження модернізуються. Відкриваються нові елементи картографічних можливостей. Однак, мапа проходить складний шлях створення, бо поєднує у собі міжгалузеві деталі.

РОЗДІЛ II.

ЛОКАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ У ПРОСТОРІ

ЯК ЕЛЕМЕНТ КАРТОГРАФІЧНИХ УМІНЬ

2.1. Просторова компетенція у курсах історії в основній школі за Державним стандартом

Державні стандарти є універсальними документами освітньої галузі в Україні. Історія та процес їх впровадження зумовлюється певною основою. Це Закон України від 1991 року №34 [5]. Розробляється державний стандарт раз на 10 років. Для кожного предмету окремо. Кабінет Міністрів його затверджує для кожного освітнього рівня. Таким чином, завданням для загальної середньої освіти є «виховання громадянина України, формування особистості учня, розвиток його здібностей і обдарувань, наукового світогляду; виконання вимог Державного стандарту загального середньої освіти...» [87, с.103]. Та ряд інших завдань спрямованих на підготовку громадянина відповідного рівня та дотримання законів Конституції України. Останні зміни внесені до Державного стандарту базової середньої освіти від 30 серпня 2022 р. № 972 [4]. Зміни стосувалися доступу до освітнього процесу дітей з особливими освітніми потребами, мовного питання навчання корінних народів. Загалом основою залишається Державний стандарт базової

середньої освіти від 30 вересня 2020 року [2]. Європейський досвід впроваджується в 9-ти основних галузях освіти. Зокрема, є такі: «мовно-літературна, технологічна, математична, природнича, соціально та здоров'я-збереження, громадянська та історична, мистецька і фізична культура» [1]. Це поставлення мети та передбачення ключових результатів завершення навчального року. Ключові компетентності поділені на два основні цикли з поєднанням вмінь: «адаптаційного (5-6 класи) і базового предметного навчання (7-9 класи)» [1].

Компетентнісний підхід спрямований на підготовку та набуття необхідних професійних вмінь та навичок. Навчання орієнтоване на особистість, здобувача освіти де знання стають інструментами формування основних предметних компетентностей [89]. Поняття «компетентність» та «компетенція» це те що потрібно набутти або ціль як вершина чогось більшого. Так, Головань М.С. детально розкриває питання, досвіду, різноманітність тлумачень понять, різногалузеве сприйняття та роль самої людини у цій системі [63]. Проте, головна мета такого освітнього підходу – це підготувати учнів до успішної адаптації та професійної реалізації в житті. Пріоритет ефективності такої системи полягає в прогнозуванні та цілеспрямованому пошуку шляхів виконання головних результатів.

Питання самої структуризації компетентностей залишається відкритим та потребує чіткого розмежування [94]. Це врахування форм, обсягу, функцій, видів. Роль інноваційних технологій у практичному засвоєнні форм компетенцій залишається провідним та ефективним. Так, Оксана Богданова зосереджує їх використання в межах природничої освітньої галузі [61]. Розкриваються загальні риси основних 11 компетентностей та їх впровадження в різних сферах. Використання інтерактивних методів «відстрочена відгадка», «карусель», «коло ідей», «броунівський рух», «шість мислячих капелюхів» [61, с.496-502].

Зосередимо увагу на громадянській та історичній освітній галузі, що описується в Додатку 17 до Державного стандарту базової середньої освіти

[3]. Компетентнісний підхід так само як і в інших враховує основні, чи іншими словами ключові компетентності. Уміння та ставлення детально описані до кожної з них в пропорційному відношенні одні до одних. Державна мова, комунікація, керування цифровими даними, інновації, екологічність, передача інформації, освіта впродовж життя, громадянськість, культура, соціальна поведінка, фінансова грамотність розкриваються у повній мірі. Теоретичний аспект потрібно впроваджувати на практиці застосовуючи командну роботу та спільний напрямок діяльності освітніх загальноосвітніх закладів та їх освітніх кадрів.

Базові знання стосуються в даній галузі людини як центральної точки інших взаємовідносин з природою, владою, суспільством, матеріальним та духовним світом цінностей. Основні вимоги до учнів відповідають віковим критеріям та можливостям застосування. У Додатку 18 Державного стандарту базової середньої освіти розглядаються: «загальні та конкретні результати, орієнтири для оцінювання для 5-6 класів та окремо 7-9 класів» [3].

Для історичної галузі враховується вміння встановлювати хронологічні, причинно-наслідкові зв'язки та визначати роль і місце людини в контексті історичних змін. Відповідно до віку дані вміння ускладнюються та розглядаються в ширшому вимірі, опираються на вже сформовану основну базу знань. Цікавим аспектом вмінь цієї галузі є умовне суб'єктивне прогнозування суспільних чи історичних змін у певному проміжку часу. Для цього потрібно володіти періодизацією історичних періодів та загальних характеристик, що притаманні певній території у той чи інший відрізок часу. Щодо орієнтування та володінням картографічними вміннями вказується наступне в Додатку 18: «виокремлює основні елементи карти та пояснює його значення [6 ГІО 2.1. 1-1]» для 5-6 класу та «перетворює інформацію з історичних та географічних карт, іншого умовно-графічного матеріалу в текстову форму та навпаки [9 ГІО 2.1. 1-4] для 7-9 класів» [3]. Цей перелік геопросторових вмінь продовжується та чітко прописується. Враховується

вплив антропогенних факторів на стан та зміни природніх умов у різні періоди часу. Коливання демографічних процесів та їх циклічність.

Наступним пунктом є розвиток критичного мислення необхідним для фільтрування потоку різноманітної інформації, побудови алгоритму з різними історичними джерелами та постановки до них логічних питань. Створення бібліографічного списку для дотримання принципів академічної доброчесності. Обирати об'єктивну точку зору на події історичного та суспільного характеру. Вміння працювати з різними типами текстового матеріалу. Перевірка фіктивності інформації та доведення її правдивості, опираючись на знання та доказову базу. Зіставлення минулого та сучасного, встановлення взаємозв'язку, логічності, аналізування крізь призму власного досвіду. Наведення аргументування, проведення та опублікування власних досліджень учнів різних класів. Висування гіпотез та етапи роботи з її спростування чи доведення.

Завданням даних вмінь є формування та становлення свідомих особистостей, які розуміють свою роль та місце у контексті громадянського суспільства, дотримання власних правових кордонів та непорушне толерантне ставлення до інших учасників суспільного життя. Розвиток у професійному та особистісному аспектах, дотримання Конституції України [7]. Формування активних учасників громадянського суспільства, вміння визначати та вирішувати проблеми на різних рівнях. Формування активної життєвої позиції та висловлювання власної думки.

Історична предметна компетентність для всіх учасників освітнього процесу є комплексом необхідних навичок та вмінь на шляху формування знань з курсів шкільної історичної освіти. Для учнів старших класів вона має своє визначення та складники. Зокрема таке: «здатність учня самостійно пізнавати, осмислювати, оцінювати минуле України та світу, соціальний і моральний досвід минулих поколінь» [75, с.211]. Загалом є п'ять головних компетентностей. Просторова, аксіологічна, хронологічна, логічна, що разом формують історичну предметну компетентність.

Важливою ланкою є не тільки донесення учителем необхідних історичних знань, а й вміння учнем їх сприймати, усвідомлювати та робити висновки [91, с.121]. Формувати на уроках історії критичне мислення, заохочувати пізнавальну діяльність, прагнення до об'єктивності та використання в певній мірі творчого підходу до вирішення різних видів поставлених завдань. Провідне місце займає самостійна робота учня, що полягає у засвоєнні, осмисленні, порівнянні та аналізі історичних подій у результаті чого формується загальний підсумок вивченого. У деякій мірі учитель виступає наставником, що заохочує та скеровує роботу з учнем до досягнення поставлених результатів, набуття компетентностей відповідного рівня. Для цього застосовуються різні методи роботи, доступна навчальна база з використанням підручників, атласів та різних типів карт, інноваційних технологій, освітніх платформ.

Актуальність та залучення комплексу різнотипних завдань націлених на отримання чітких результатів. Самоосвіта є можливим та важливим кроком, якщо формується під час процесу становлення та організації навчальної роботи на таких аспектах: «цілісній системі створення вікових завдань; пропорції між використанням творчості та тренування; групових, фронтальних та індивідуальних матеріалів й видах робіт; наявності вибору що виконувати перед учнем» [91, с.122-123].

До цього переліку можна включити вміння самооцінювати досягнення власних результатів, виокремлення вдалих моментів та потреби корегування помилок чи недопрацювань. Засвоєння теоретичних знань та використання їх у практичній діяльності. Покращення логічності та розвитку мислення сприяють задачі з логічною складністю, загадки, дидактичні ігри із застосуванням, наприклад, ребусів відповідно до календарно-тематичного планування [91, С.124]. Мотивувати учнів до бажання та необхідності отримання нових знань. Пояснення їх досягнення та здійснення необхідних кроків до отриманих бажаних результатів.

Крім учнів, учитель має також набувати компетенцій та ставати компетентним, щоб надавати освітні послуги і формувати ціннісні орієнтири в діяльності учнів. Так-би мовити, бути прикладом, успішним наставником. Діє певна формула, цілі вчителя дорівнює результат учнів. Тобто, яку мету ставить педагог, яку методичну базу використовує, то й від цього залежать знання, результати та компетентності учнів [84]. Учитель має володіти вищим рівнем знань та вмінь, щоб ділитися в подальшому зі своїми підопічними. Особливо це питання стало актуальним з початком у 2016 році реформи у рамках створення Нової української школи Міністерством освіти і науки. Для цього створенні різні програми розвитку та платформи самоосвіти. Курси та сертифікації. Крім того, співпраця між учнями, батьками та вчителями стала налагодженою та працює на спільний результат. Формування навчання за пріоритетом компетентностей є головною ціллю освіти ХХІ століття. Україна перейняла європейський досвід да поступово впроваджує у власну освітню сферу. Так, наприклад, питання набуття громадянської компетенції піднімалося у 2005 році в рамках «Року громадянської освіти» [84, с.73-82]. Як бачимо, тодішня закладена теорія успішно увійшла в практику й діє та розвивається надалі. У рамках історичної освіти вже діє вже сформована система п'яти основних компетенцій, що складають одну загальну предметну.

У рамках НУШ історичні курси діють з 2022 року у шкільній програмі. Підготовка професійних кадрів вчителів продовжується. До прикладу, розглянемо «Програму підвищення кваліфікації учителів історії та громадянської освіти від 2022 року» Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти у рамках НУШ 5-6 класи [99]. Стандартно вона передбачає 30 годин підвищення класифікації, включає набуття предметно-методичної, оцінювально-аналітичної, інформаційно-цифрової, психологічної компетентностей та перелік десяти очікуваних результатів. Модулі теоретичних та практичних частин, контрольні роботи та вихідне тестування з виставленням комплексної оцінки.

Професійна компетентність сучасного вчителя є важливим аспектом діяльності. До прикладу, Мотуз Тетяна Володимирівна розглядає та наголошує на відкритих можливостях розвитку в різних форматах навчання, успішній діяльності, стану розвитку професійної компетентності вчителя [76]. З початком реформи НУШ учитель має набути здатностей з 10 пунктів ведення навчальної діяльності. Загалом, це побудова власного шляху професійного розвитку педагогом. Планування, становлення, проведення, аналізування, виведення висновків та результатів своєї діяльності. Від цього залежить вміння особистісного розвитку та здатність вести навчання за принципом дитиноцентризму. Професійну компетенцію педагоги набувають у вищих навчальних закладах, мають розвивати надалі під час ведення викладацької діяльності та в розрізі самоосвіти. Розвиток залишається актуальною ланкою освітньої сфери, становлення ефективних професійних якостей з вільним вибором напрямку їх розвитку.

Тепер, розглянемо детально ключові складові історичної предметної компетентності, які мають набути учні в процесі вивчення Вступу до історії України та громадянської освіти, історії України і всесвітньої історії. Просторова компетенція побудована на основі картографічних вмінь у поєднанні з історичними та географічними знаннями про аспекти територіальних змін. Це вміння працювати з різними типами карт, давати загальну та порівняльну характеристику, знаходити основні пункти історичних подій, встановлювати й визначати вплив природньо-географічних умов на загальний перебіг історичних подій. Окреслюються певні вміння відповідно до вікових та навчальних можливостей учнів. Просторова компетенція та пояснення до неї в повній мірі розкриваються у шкільних підручниках 5-х класів різних авторів і на освітніх платформах створених у рамках НУШ.

Наступна хронологічна компетентність передбачає вміння і здатності учнів знаходити та встановлювати історичні події в хронологічній послідовності, працювати з різними типами періодизацій, визначати взаємозв'язок між

різними історичними епохами. Так, в контексті Модельної навчальної програми «Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти. 5-6 класи (інтегрований курс)» [9] для закладів середньої освіти учень має здобути також хронологічні вміння. Це розташувати події у хронологічній послідовності, укласти хронологічну таблицю, працювати з лінією часу, розв'язання та складання хронологічних задач [9, с. 21-31].

Інформаційна компетентність за основу бере вміння працювати з різними типами інформації. Зокрема, основними типами історичних джерел з певним ступенем описовості. Дану компетентність доцільно розвивати застосовуючи командну, групову роботу та комбінувати різні типи джерел для кращого засвоєння історичної інформації. Це сприяє тому, що учні навчатимуться обмінюватися інформацією між собою, яка буде різнотипною та виводити спільне рішення, робити висновки.

Логічна компетентність на уроках історії дає можливість виявити та зафіксувати причинно-наслідкові зв'язки між історичними періодами та подіями. Оскільки, учням важко знайти та встановити відповідності між передумовами, причинами та наслідками їх потрібно теоретично та практично навчати цьому. Також, це дозволить аналізувати інформацію різних істориків та завдяки застосуванню критичного мислення і мови фактів. Вчитись аргументованості та подачі точної інформації. Для цього слід практикувати виконання різнотипних логічних завдань. Наприклад, це знайти та виправити логічну помилку у тексті, відповідностях, між датами та подіями. На основі мап зосереджувати увагу на пошуку об'єктів опираючись на логічність опису та орієнтирів.

Можна користуватися в рамках курсів НУШ різними інтерактивними завданнями. Починати слід з простої складності та комбінувати з різнотипними завданнями відповідно навчальних рівнів чи інших компетентностей. Логічне мислення можна розвивати завдяки усним вправам, питанням чи коротким розповідями. Залучати можна фото, відео,

аудіо-матеріали, також в нагоді стане встановлення логічних пар приналежності певних матеріальних джерел до періоду.

Саме логічна компетентність дозволяє знаходити правильну відповідь при проведенні тестувань. Оскільки учнів слід ознайомити з алгоритмом виконання тестових та інших завдань. Так, по-перше уважне опрацювання самого ключового питання та відповідей до нього. В більшій ймовірності за допомогою логічного мислення та встановлення зв'язків, з чотирьох відповідей залишаються дві логічні, з яких одна правильна. Також ребуси є цікавим та корисним завданням застосування логіки учнів у 5-8 класах та сприятимуть закріпленню навчального матеріалу. Варіантом може бути завдання з продовження логічного ланцюга на основі фактів, подій чи персоналій. Також знаходження головних чи зайвих елементів, особистостей чи дат в контексті певного історичного виміру.

Інша аксіологічна складова історичної предметної компетенції заснована на вмінні давати об'єктивну оцінку діяльності історичних особистостям, подіям, військовим конфліктам. Дана компетентність є полем дослідження багатьох науковців але питання залишається відкритим. Так, Федчиняк А.О. робить висновки, залучаючи думки та дослідження Баханов К., Малієнко Ю., Пометун О., Фрейман Г.[90]. Розкривається цінність, того що вже відбулося в минулих історичних епохах.

Встановлювати зв'язки впливу того що вже відбулося на те, що відбувається зараз. Також вміння працювати з різними точками зору, навчання та вміння виводити свою власну. Дана компетентність поєднується з філософським мисленням. Включаються різноманітні соціальні, вікові, духовні цінності. Вміння порівнювати та оцінювати. Головними компонентами аксіологічної компетентності є: «знання, уміння, навички, досвід та цінності» [90, с.192].

Отже, Державний стандарт базової середньої освіти є важливим документом який зумовлює роботу усіх освітніх галузей. Історична предметна компетентність є важливим кроком на шляху впровадження та розвитку ефективності історичної освіти. П'ять головних її складових діють окремо,

проте в сукупності та правильному підході до організації завдань дають чудовий результат.

2.2. Підходи та методи застосування карт на уроках історії для формування історично-предметної компетенції

Оригінальні історичні карти є безцінним джерелом, яке формулює чітке уявлення про минуле.

На уроках історії картографічні матеріали використовують у недостатній мірі. Це пов'язане з тим чинником, що немає розуміння алгоритму роботи з ним як обов'язковою ланкою та наявності самих шкільних карт у достатній кількості.

Саме історичні карти дозволяють зробити аналіз певних особливостей історичного розвитку, впливу географічних чинників, локалізувати події та простежити шляхи розвитку різних сфер життя. Наприклад, торгівельних шляхів та їх зміни протягом певного періоду часу. Так, дослідження шляху «із варягів у греки» **додаток Е** починається завдяки згадці у «Повісті минулих літ» [11].

Практичною проблемою роботи з учнями, при формуванні просторової компетенції є наявність картографічних матеріалів, які є неактуальними, з хибними точками, або недоцільні при розкритті запланованої теми. Локалізувати події у просторі на уроках історії можна за допомогою додаткових засобів, а саме: картосхем, візуальних джерел (фото, зображення, картини), використання крейди для схематичних пояснень, форми декоративно-прикладного мистецтва для розвитку пам'яті учнів шляхом залучення дрібної моторики.

Підручники які є основним для учнів джерелом сприйняття історичних знань відіграє значну роль у формуванні просторової компетенції. Для цього потрібно, щоб наявний картографічний матеріал на сторінках підручника відповідав загальним критеріям, був доцільний до теми та актуальним у наукових дослідженнях. Для цього варто зробити порівняння відповідно до

тих останніх, що вже використовуються у закладах середньої освіти різного профілю.

Одним із аспектів вивчення історії України в інших державах провідне місце займає сама структура, яка розкриває історичний перебіг подій, тобто алгоритм викладу історичної інформації. Дискусійність історичних подій та політичні зміни впливають на формування викладу основного змісту підручників з історії України та розкриття в контексті всесвітньої історії.

Після 1991 року, підхід до створення шкільних підручників змінився. Зокрема, висвітлення тем, їх коригування та повернення інформації про таких політичних діячів: «Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри та інших» [65]. Недоліки поступово виправлялися та робота продовжується й нині. Тепер переглянемо вміст картографічних матеріалів в поколіннях різних типів шкільних підручників з історії та їх еволюцію.

Переглянемо підручник з Вступу до історії України Власова В.С., Данилевського О.М., 2002 року видання [15]. Картографічні матеріали яскраві, зрозумілі. Загалом, тут розміщено дев'ять карт у хорошій якості. Доступні для віку п'ятикласників кольори, умовні позначення та додаткові зображення до них. Інший підручник для 5-х класів, 2013 року Пометуна О.І., Костюка І.А. вже містить складніший підхід до картографічних матеріалів [30]. Завдання знаходження спільного та відмінного між двома картами **додаток Ф** із складним зображенням та відсутністю умовних позначень. Проте, позитивно, що вже після карти йде ознайомлення з основними складовими карти: легендою, умовними позначеннями, заохочення роботи з картами. Загалом 11 карт різних розмірів та складністю.

Останнє видання для 5 класів було у 2022 року. До прикладу, візьмемо підручник Вступ до історії України та громадянської освіти під авторством Щупака І.Я. [46]. Тут зустрічається найбільша кількість картографічних матеріалів у сукупності 22. Виділено окремий пункт розгляду історичного часу та простору у контексті формування просторової компетентності. Подаються поняття прикладу та пояснення алгоритму опрацювання

контурних карт, мап. Порівняно з попередніми підручниками картографічні матеріали складніші та непослідовні, оскільки нерівномірно поділені до основного змісту підручника.

У 6 класах спочатку курс називався історія стародавнього світу, а тепер історія України, всесвітня історія (інтегрований курс). Щодо картографічних матеріалів в підручнику з історії стародавнього світу 2006 року під редакцією Шалагінових [40], то тут міститься 18 карт різного розміру, проте кількість зображень та їх величина більша. Тобто карта посідає тут другорядну роль. Інший підручник 2014 року з Всесвітньої історії, історія України під редакцією Пометун О.І.[29]. Картографічні матеріали є напередодні вивчення нової теми та загалом всередині разом є 19 карт нейтрального кольорового наповнення.

Один з останніх підручників НУШ з історії для 6 класу 2023 року видання під редакцією Щупака І.Я. [49]. Варто відмітити що вже на передньому форзаці розміщена доступна для вікового сприйняття шестикласників карта з просторовим розміщенням культурних пам'яток. З детальними умовними позначеннями, чіткими назвами та кілометровою відстанню, що сприятиме зацікавленню картографічними матеріалами вже на початку навчального року. Загалом міститься 20 якісних картографічних матеріалів з доступними умовними позначеннями, назвами та практичними завданнями з двох і більше запитань. Даний підручник забезпечує розвиток просторової компетентності та використовує велику кількість різнотипних інноваційних підходів для розвитку історичної предметної компетенції.

У 7 класі історія України та всесвітня історія вивчаються окремо. По-перше, варто розглянути підручники з історії України для визначення можливостей розвитку учнів просторової компетентності. Підручник 2007 року під редакцією Свідерської Ю.Ю. та інших [35]. У ньому міститься 13 карт до кожної теми на всю сторінку. Яскраві кольори, невелика кількість умовних позначень та додаткові зображення представників соціальних станів чи

інших дотичних гравюр. Важливим аспектом є розміщення картосхеми Грюнвальдської битви 1410 року **додаток X** [35, с.189].

Найновішими підручниками з історії України є видання 2024 року у рамках реформи НУШ. До прикладу, візьмемо підручник під редакцією Щупака І.Я. та інших [48]. На передньому форзаці вдало розміщено картографічний матеріал з архітектурними візитівками України та їх локалізацію відносно сучасних територіальних меж. Загалом є 10 історичних карт у підручнику з якісним виконанням та наявністю умовних позначень.

Тепер розглянемо наявний картографічний матеріал у підручниках з всесвітньої історії для 7 класів. Історія середніх віків 2007 року під редакцією Ліхтея І.М. [23]. Наявність 15 історичних карт з використанням насичених кольорів, умовні позначення присутні, проте чітких завдань до них немає. Підручник з всесвітньої історії під редакцією Пометун О.І, Малієнко Ю. Б. 2015 року видання [31] містить 23 історичні картографічні матеріали. Недостатній рівень якості мап, дрібномасштабність та відсутності на більшій кількості з них умовних позначень. Позитивним аспектом даного підручника є постановка чітких завдань до кожної з карт.

Щодо останніх підручників виданих у 2024 році зробимо їх порівняння. Всесвітня історія під редакцією Гісем О., Мартинюк О. [22] та Щупак І. Я та інших [47]. У першому підручнику завдання відповідають вимогам формування просторової компетентності, до прикладу карта «Велике переселення народів. Загибель Західної Римської імперії» **додаток Ц**. Тут доступні, чіткі умовні позначення, поставлено завдання і підкріплюється все асоціативною фігурою внизу, яку учні мають описати. Загалом тут 22 карти, з доцільною кольоровою гамою, умовними позначеннями, різних розмірів. Картами починається та завершується. Другий підручник з всесвітньої історії під редакцією Щупак І.Я містить 17 історичних карт різного масштабу та якості, кольорова гама різноманітна. При порівнянні, другий підручник у процесі формування просторової компетентності поступається першому.

Кількість карт у підручниках з всесвітньої історії для 7 класів переважає у відношенні з історією України.

Підручник з історії України 2008 року під редакцією Власова В.С. [16] містить 14 карт, переважають середньомасштабні. Якість відповідна, є завдання та умовні позначення. Наступний підручник 2016 року під редакцією Бурнейко І.О., Наумчук О.В та інших [13]. У ньому міститься 24 карти нейтрального кольору, умовні позначення та завдання до них присутні. Одним з останніх є підручник під редакцією Щупак І.Я. 2021 року видання [45]. Картографічний матеріал в ньому розміщений перед запитаннями в кінці параграфу. Тут 6 карт нейтральних кольорів з чіткими розлогими питаннями, завданнями.

Всесвітня історія для 8 класу під редакцією Подоляк Н.Г. та інших 2008 року видання [27] містить 10 карт світлих кольорів, умовні позначення пояснюються дрібним шрифтом. Всесвітня історія 2016 року під редакцією Ліхтей І.М. 2016 року [24] видання вміщує 17 мап з умовними позначеннями, завдання до них відсутні. Видання підручника з даного курсу в 2021 році під редакцією Шупака І.Я. [39] містить 14 карт нейтральних кольорів різного розміру з чіткими розлогими завданнями до них.

У підручниках для 8 класів середня кількість карт однакова для обох курсів шкільної історії.

Історія України, підручник для 9 класів 2009 року видання під редакцією Реєнт О., Малій О. [33]. Тут міститься тільки 4 карти теплої кольорової гами з умовними позначеннями, завдання до карт відсутні. Наступний під редакцією Сорочинської Н.М., Гісем О.О. 2017 року [36]. Тут міститься 6 карт невеликого розміру, умовні позначення присутні, завдання не до всіх.

З поміж іншого, варто звернути увагу на карту «Демографічний стан українських земель на початку ХХ ст.» з діаграмами **додаток III**. Загалом дана мапа є унікальним картографічним матеріалом для шкільних курсів історії, оскільки статистичні дані залишаються поза увагою учнів. Дана карта містить доцільне кольорове наповнення для засвоєння головних аспектів,

виокремлення регіонів. Кругові і стовбчасті діаграми також у кольоровому виконанні з чітким поясненням подібно графіків з числовими даними та назвами. Окремо беруться показники для висвітлення Наддніпрянської та Західноукраїнської частини, міський показник також. Завдання для даної карти чіткі та пов'язані з коливанням населення, та виокремлення певного регіону та його особливостей.

Один із останніх підручників з історії України для 9 класів, 2022 року під редакцією Пометун О.І, Дудар О.В. [32]. Тут картографічний матеріал різноманітний, проте є тільки 4 мапи. Дві з них на цілу сторінку підручника загального характеру, одна найменша показує шляхи і остання з діаграмним наповненням економічних та етнічних аналогічних аспектів.

Щодо підручників з історії України для 9 класів, то з розглянутих зразків, в усіх картографічний матеріал представлений у малій кількості та повністю не розкриває рекомендовані теми для вивчення. Пріоритетним в усіх є зображувальний матеріал, портрети історичних особистостей.

Підручники з всесвітньої історії для 9 класів, перший із них 2009 року під редакцією Бердичевського Я. М., Щупака І.Я., Морозова Л. В. [12]. У вступному слові до читачів вказано, що «історичні карти в підручнику висвітлюються основні події та явища до кожної теми» [12, с. 3]. Кількість картографічного матеріалу складає 6 карт насичених кольорів, широке пояснення умовних позначень, завдання до них відсутнє. Варто відмітити, що вони розміщені в якості додатків в кінці підручника.

Наступний підручник для всесвітньої історії для 9 класів, 2017 року, під редакцією Осмоловського С.О [26]. Тут міститься 9 карт, позитивний аспект того, що більшість з них великі, розміщені на цілій сторінці підручника в альбомному вигляді, кольорова гама сприятлива для закріплення матеріалу, умовні позначення зрозумілі та вичерпано пояснюють зміст карти. Останній з виданих у 2022 році візьмемо під авторством Гісем О., Мартинюк О. [21]. Тут 12 карт нейтральних кольорів з умовними позначеннями різних розмірів. Міститься алгоритм в кінці підручниками з різними видами джерел. Зокрема

до роботи з картою є такий алгоритм: «прочитайте назву карти; ознайомтеся з її легендою; знайдіть на карті умовні позначення відповідно завдання; порівняйте текст підручника з інформацією, отриманою з карти» [21, с. 224].

При розгляді картографічного матеріалу у підручниках для 9 класів, переважає їх наявність зі шкільного курсу всесвітньої історії.

Підручники з історії України для 10 класів. Розглянемо підручник 2010 року видання для рівня стандарту та академічного рівня під редакцією Ресента О., Малія О. [34]. Тут міститься 8 різноманітних мап з умовними позначеннями, чітких завдань чи питань до них немає.

Наступний під редакцією Власова В.С., Кульчицької С.В. для стандартного рівня [17]. Тут є 13 карт чорно-білих відтінків. Цікаво, що вгорі вказані розлогі завдання з декількох пунктів до карти. Потім йде сама мапа з умовними позначеннями. Вкінці червона стрілка вгору і назва карти поруч. Нестандартне подання картографічних матеріалів порівняно з іншими авторами підручників попередніх років.

Інший підручник вже для профільного рівня Власова В.С., Кульчицького С.В. 2018 року [18]. У ньому міститься 17 карт подібних укладом до рівня стандарту. Чорно-білі мапи, завдання вгорі розлоге, складається з трьох-чотирьох питань відповідно віку та навчальних можливостей здобувачів освіти. Назва написана під картою, в якості вказівника червона стрілка вгору. На думку доцільного опрацювання карт, її назву потрібно вказувати вверху і для зручності та кращого сприйняття, більшим та чіткішим шрифтом.

Одним із останніх підручників для 10 класів з історії України є під авторством Хлібовської Г., Крижановської М., Наумчук О. у 2023 році [38]. Тут міститься 17 карт різноманітного змістового наповнення, кольорова гама нестатистична, розміри неоднакові. Відповідно до цього завдання на основі вказаних мап різноманітні. Умовні позначення наявні. Загалом у порівнянні з іншими підручниками, картографічний матеріал у даному не має однакового підбору до всіх тем.

Стосовно підручників з всесвітньої історії для 10 класів. Першим розглянемо під авторством Щупака І. Я. 2018 року для стандартного рівня [43]. У ньому картографічний матеріал представлений тільки двома невеликими прикладами допоміжного характеру. Є посилання на відео, де вказуються процеси пов'язані зі зміною кордонів, назви території.

Другий підручник 2010 року під редакцією Щупака І.А, Морозової Л.В. [41]. Тут міститься 10 різноманітних картографічних матеріалів. Деякі з них карикатурного змісту пов'язаних з історичним перебігом події. Умовні позначення та кольорове наповнення різної ступені якості. Завдання до карт частково присутні. На початку підручника вказується, що наявні карти допомагають розкрити та зрозуміти перебіг та значення основних подій та тем. Віковим критеріям наявний матеріал повністю не відповідає, оскільки немає логічного зв'язку між кратами та картосхемами.

Одним з останніх підручників з всесвітньої історії для 10 класів є 2023 року видання, рівень стандарту, під авторством Васильків І., Сіромського Р., Островського О. [14]. Історичний картографічний матеріал у ньому представлений на форзацах та у параграфах. На початку є цікава примітка про те, що потрібно звертати увагу учнів на мапи, оскільки важливо знати не тільки час події але й орієнтуватися у просторі де вони відбувалися [14, с.6]. Даний підхід характерний у якості розвитку компетентностей на уроках історії у НУШ та в рамках сучасного розвитку освіти. Карти різноманітні, що дозволяє розвинути вміння їх аналізувати та порівнювати на представлених прикладах. Тут 19 карт різного змісту, супроводжується умовними позначеннями та додатковими символічними зображеннями.

Для шкільних підручників для 10 класів розглянутих вище, характерно нерівномірний розподіл картографічного матеріалу, наявності відповідних завдань, чітких меж між алгоритмом роботи з різними видами історичних мап.

Щодо 11 класу, розглянемо підручник з історії України, для академічного рівня та рівня стандарту, 2012 року видання під авторством Пометун О.І.,

Гупан Н.М.[99]. Важливим аспектом даного прикладу є те, що вже на палітурці розміщена карта України з сучасними кордонами. Далі у додатках розміщено сім карт дуже насичених кольорів з умовними позначеннями відповідно вивчених тем.

Окрему увагу зосередимо на підручниках 2019 року різного рівня. Зокрема, під редакцією Хлібовської Г.М. та інших для рівня стандарту [37]. Важливо, що на початку даного підручника є вказівки для опрацювання та організації самостійної роботи з різними типами джерел. Так, рекомендовано вказану у тексті параграфа назву території відшукати на картах. Наявні 9 історичних карт, переважають червоні відтінки, умовні позначення присутні, окремих питань не вказано. Цікавим аспектом є висвітлення періодів кризь призму кордонів УРСР та фото діячів в середині них. Присутні невеликі сині зображення перед підпунктами стосовно територіальних питань.

Наступний підручник також для рівня стандарту під редакцією Власова В.С. , Кульчицького С.В. [18]. Історичний картографічний матеріал наявний у кількості восьми карт у чорних відтінках, умовні позначення присутня, назви вказані вгорі. Стосовно організації роботи з ними, то тут достатньо добре поставлені питання, які сприятимуть розвитку просторової компетентності як окремо кожному учневі так для організації групового дослідження. Пропонуються дискусії серед декількох учасників.

Аналогічний підручник для профільного рівня під редакцією Власова В.С. , Кульчицького С.В. [17]. У двох виданнях ідентично 8 карт чорно-білого варіанту. Зважаючи на те, що карти на ЗНО були чорно-білі у попередні роки, але кольорового аспекту не вистачає. Їхня одноманітність не сприяє запам'ятовуванню. Кількість у співвідношенні до текстової частини недостатня!

Щодо всесвітньої історії 11 класу, розглянемо наявність та якість історичних карт у підручнику для рівня стандарту, академічного рівня під редакцією Щупака І.Я. 2011 року [42]. Їх тут не має ні в параграфах, ні в додатках, що негативно впливає на вивчення історичних подій та їх перебіг.

Наступний підручник під редакцією Щупака І. Я. 2019 року для рівня стандарту [44]. Тут карти наявні. Їхня назва та задання до них вказані з правого чи лівого боку в окремих прямокутниках для розмежування основних моментів. Умовних позначень достатньо відповідно для можливості розкриття змісту мапи та надання необхідної інформації. Загальна кількість карт 9 різних видів, як історичних так і географічні, картосхеми та з інтернет ресурсів.

Всесвітня історія для профільного рівня для 11 класів 2019 року під авторством Ладиченко Т.В. [25]. Тут міститься 8 мап різних видів. Історичні з умовними позначеннями та прості картосхеми території конфліктів. Кольорова гама яскрава або нейтральна.

З розглянутих підручників з історії України та всесвітньої історії для 11 класів можна зробити такі висновки, щодо наявності історичних картографічних матеріалів: кількість недостатня, якість середня, завдання та алгоритм з різними видами відсутній, однакових вимог немає.

При порівнянні та аналізі наявності історичних карт від 5 до 11 класу простежується тенденція зменшення загальної кількості від 25 до менше 10 прикладів карт. Варто відмітити, що авторство в цьому не є показником. Оскільки, якщо беремо одного автора, до прикладу Щупака О.В то в різний період підхід та приклади картографічних матеріалів не збігається. Підручники з історії під авторством Власова В.С. для 10-11 класів відповідають віковим критеріям та навчальним можливостей учнів. Проте кількість неоднакова та стосовно назви, то для 10 класів, назва розміщена під картою, а для 11 класу над мапою.

Можна зробити припущення, що при створенні підручників для шкільних курсів історії карти є обов'язковим елементом кожного з них але для авторів вони несуть додаткове смислове наповнення та не займають центральне місце у викладі історичного процесу.

Проте, позитивним аспектом є те, що в рамках освітньої реформи НУШ, просторова компетентність як частина історичної предметної компетенції

посідає важливе місце. Появляються окремі параграфи, алгоритми, вказівки, де пояснюється різниця між географічним та історичним простором. Наявний алгоритм роботи з різними типами історичних джерел. Підручник залишається основним для засвоєння історичних знань здобувачами освіти загальноосвітніх закладах. Варто побудувати певну межу, умовні сходинки, проходячи які, світ історичних карт ставав зрозумілим та створював можливість практичного використання у майбутньому.

Особливості застосування карт на уроках історії в закладах загальної середньої освіти залежить від багатьох аспектів. Основою розвитку просторової компетентності залишається Державний стандарт. Шкільні підручники є важливою базою для формування історичної предметної компетентності. Тому, картографічний матеріал у ньому повинен відповідати певним критеріям: доступність, чіткість, масштабність, нейтральні кольори, виокремлення назви, співвідношення кількості мап до текстової частини, наявність алгоритму роботи відповідно віковим критеріям та навчальних можливостей здобувачів освіти різних рівнів.

РОЗДІЛ III.

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ УЧНІВ З ІСТОРИЧНОЮ КАРТОЮ

3.1. Алгоритм роботи з різними видами історичних карт

Історичні карти містять в собі достатню інформативність, але потрібно володіти алгоритмом роботи та складовими самого джерела. Слід розуміти, що вони не є статистичними і потрібно до кожної групи підбирати так-би мовити певний набір інструментів для отримання вичерпної інформації. При цьому важливим є як матеріальна основа історичних мап так її змістове

наповнення з усіх боків. Умови, час, місце створення та подальшого зберігання.

Це певна система у якій умовні позначення є кодуванням інформації, яку можна розшифрувати в комплексі з усіма елементами даної карти. Географічний чинник є основою прив'язки до певної території, а датування - компонентом історичного простору. Потрібно встановити де, як та коли відбувалася подія у минулому [85, с.182].

До прикладу, у підручнику з всесвітньої історії для 7 класу під редакцією Пометун О.І 2015 року видання [31, с.20] є завдання простежити та проаналізувати напрямки за картою «Великого переселення народів» з відсутністю умовних позначень та датування. Потрібно також розглянути перспективи впливу даних подій на території розселення народів та назвати їх.

На даному прикладі, варто додати примітку, що датування карти або подій є важливим аспектом розгляду умов історичного процесу. Дата може бути вказана у самій назві, на основі карті біля місць битв та на зворотній стороні на картуші. Якщо рік не можна побачити, то проводиться дослідження із застосуванням та перевірки хімічних та фізичних властивостей даного джерела. Крім того, можна використати метод типології групування карт за певними вже відомими ознаками. Позначеннями, підписом автора чи за особливостями основи.

Історична карта – це один із найефективніший спосіб формування знань про минули, використовуючи наочність та приклад основи для їх накопичення. Алгоритм роботи залежить від різних чинників: професійність дослідника, мета дослідження, реконструкція чи реставрація, цілісність чи встановлення логічного зв'язку між елементами.

Слід підкреслити, що є важливими і базові знання з географії про ту чи іншу місцевість, де створювалася карта чи що на ній зображено. Проте, основна увага зосереджується на історичних процесах та явищах, а природні умови

відіграють додаткову роль у інформаційному поясненні тих чи інших змінах [96, с.90].

Традиційним алгоритмом роботи з історичною картою є: ознайомлення з назвою, легендою та простеження і знаходження об'єктів подій відповідно до теми. Проте, на прикладів додатків розглянемо різні варіанти підходів до організації такої роботи.

Стосовно **додатку А**. План роботи учнів організовується так: називається карта, задається питання чи назва співпадає даному об'єкту. Далі при відсутності легенди, пробуємо її створити. Уважно простежуємо риси кожної лінії після чого учням задається завдання на окремому листочку дати назву повторювальним елементам. Потім даний картографічний матеріал можна використати як джерело відтворення духовної та матеріальної культури.

Алгоритм опрацювання **додатку Б**. подібний попередньому. Учитель називає назву. Потім даємо учням деякий час на розгляд картографічного матеріалу. Після чого кожен окремо пояснює кожен умовний знак на сторінках в зошиті. Далі проводиться перевірка, систематизуються однакові варіанти. У кінці з використанням крейди та дошки або інтерактивних технологій створюється таблиця умовних позначень до даної карти. Додатковим завданням можна організувати подорож-розповідь у ролі жителів того періоду, коли створювалася карта.

Додаток Г у якості організації картографічної роботи доцільно проводити з 8 класу, коли вже є розуміння релігійної культури та роль споруд у цьому. Запропонований кольоровий варіант та простіший чорно-білий. Учні доцільно організувати роботу спочатку з складнішим картографічним матеріалом. Потім опитати, що вони тут побачили та чи можуть провести екскурсію на основі даного зразку. Далі додається вже простіша карто схема по якій можна прокласти шлях за допомогою ручки подібно пошуку виходу з лабіринту. Також із застосуванням крейди та дошки учні можуть відтворити дану карту. Після цього можна скласти разом таблицю умовних позначень та представити її. Творча група може зобразити один з об'єктів у повному

зовнішньому вигляді за допомогою малюнка чи комп'ютерного моделювання із залученням інтерактивних технологій.

Щодо алгоритму роботи по типах карт подібних до **додатку Д.** Карти портолони доцільно розглядати при вивченні теми Великих географічних відкриттів з всесвітньої історії у 8 класах. Дані морські карти мають структуру та складаються з самої основи картографічного матеріалу, містять легенду, математичні та допоміжні елементи [8, с. 6-10]. Загалом потрібно спочатку виділити окремий урок на пояснення процесу створення даних карт, практичне використання та специфіку на прикладі окремих державних картографічних шкіл. Відтворити даний тип мап складно, проте можна розробити завдання по усній розповіді її кожного елементу. Також дати завдання написати есе, наприклад, про порівняння даної карти з іншими типами вже відомих історичних картографічних матеріалів. Або учні можуть спробувати відтворити компасну троянду як окремий важливий елемент морських карт. Алгоритм опрацювання карт-портоланів складний і потребує професійних картографічних вмінь. У курсі шкільної історії вони носять додатково-інформативний характер для розширення світогляду учнів.

Карта-схема у **додатку Е.** є складною, проте містить чіткі елементи, присутня легенда. Умовні позначення є традиційними для більшості карт. Учні можуть записати їх в окремий зошит з умовними позначками які зустрічаються найчастіше в історичних картах. Додатково можна ознайомити їх з напрямками походів князів при вивченні історії України в 7 класі. Простежити місця розселення племен: дулібів, хорватів, печенігів, в'ятичів, радимичів та інших. В окрему колонку в робочий зошит записати назви тодішніх державних утворень. Також визначити та спробувати описати детальну протяжність шляху «із варяг у греки». Визначити його політичну та економічну роль. Загалом дану карто-схему можна використати на декількох уроках для розкриття різних аспектів із життя періоду існування Київської Русі. Перебіг та позначки військових облог. Крім того, карта не є кольоровою, але достатньо зрозуміло як для учнів 7 класу так і для старшого

віку. Деталізованість дозволяє розкрити всю повноту інформації, що містить дана мапа. Присутні надписи основних дат.

Опрацювання подібних прикладів до **додатку II.** у курсах шкільної історії є складним процесом і забирає достатню кількість часу. Легенда відсутня, чіткість елементів нерівномірна, надмірна деталізованість створює ефект віддаленості основних об'єктів. Прямоподібні образи та надписи іншою мовою не є гармонійними. Дана карта носить важливу історичну цінність, проте на уроках недоцільно зосереджувати багато часу на її опрацювання. Тут потрібні професійні картографи та певне поле організації дослідження.

Перейдемо до **додатку К.** прикладу рукописного плану Запорозької Січі. План специфічний але в загальних рисах є зрозумілим для широкого кола дослідників. Відтворюються фортифікаційні об'єкти та загальні обриси природнього середовища. Можна використати на уроках історії у 8 класах як ознайомлюваний елемент при вивченні тем. Крім того, додатково можливо група здобувачів освіти створити план на вибір одної із Січей та представити власний проєкт. При цьому використати загальновідомі їх описи та час існування.

Особливу увагу потрібно зосередити на **додатку Л.** Ця історична карта розкриває мовленнєвий, демографічний та політичний елементи. Можна використати для роботи з учнями з високим рівнем знань у 9-10 класах. Алгоритм її опрацювання складний. Спочатку слід ознайомитися з її назвою. Наступний момент включає звернення уваги на дату створення. Потім слід обговорити про політичні умови досліджуваного періоду. Далі виписати окремо більшу частину невідомих назв населених пунктів і потім припустити їхнє умовне походження та значення. Далі звернути увагу на умовні позначення у вигляді стовпчиків. Зрозуміти кольорові риси та співвідносити їх з кількістю людей. Далі розглянути картографічну основу, приділити увагу державним та етнічним кордонам. Порівняти з географічною картою та визначити вплив природніх умов на даний перебіг організації такої етнічної

та мовленнєвої умовної картини. В кінці зробити висновки по всіх розглянутих складових.

Далі щодо зразку представленому в **додатку М**. Даний вид картографічних матеріалів носить характер пропаганди та створений з метою порушення довіри та розриву відносин у внутрішній та зовнішній політиці держав агресорів. Умовні позначення взагалі відсутні. Певна простота оманлива. Використовується яскравий червоний колір, який привертає увагу людей найбільше. Є одним з елементом символіки попереднього історичного періоду. Агітаційна назва, заклик висловлює мету та плани держави, яка її створила. Велич передається обмеженням та зменшенням території інших країн та привласнення та видання за свої землі сусідів проти кого направлена агресія. Алгоритм роботи з даним типом карт включає застосування учнями критичного підходу, вміння поставити відповідні запитання, знайти докази та протиставити їх вже висвітленому факту. Фільтрація інтернет джерел, через які поширюється власне саме цей тип пропаганди у сучасних умовах. Знайти історичні аналоги у попередніх історичних періодах у контексті військової політики. Доцільно розглядати на уроках історії України та всесвітньої історії у 10-11 класах профільного рівня. Після опрацювання даної картосхеми учні можуть створити проекти пов'язанні з виявленням подібних фактів та пошук методів боротьби із ними.

Організація роботи з **додатками І** носить ознайомлювальний характер. Потрібно перекласти незрозумілі іншомовні назви за допомогою словника чи перекладача. Першим етапом є ознайомлення з основними елементами, наступний їх практичного використання. Можливість поєднати декілька позначень в одну загальну картину своєї предметної розповіді.

Додаток К. розкриває традиційний процес опрацювання атласів та карт на уроках історії України у 8 класах. Загальний висновок того, що це є одним з найкращих прикладів створення високоякісної карти. Назва чітка, шрифт доступний та привертає увага дослідника. Кольорова гама сприятлива для сприйняття та допомагає засвоїти аспекти даної теми. Географічні кордони

дотримані, природні ресурси додатково наповнюють історичну інформацію. Датування присутнє. Умовні позначення доцільно представлені з лівого боку поруч із основним зображенням. Тут ніби міститься історичний паспорт теми, який допомагає розкрити найповніше цілісну картину минулого. Червоними стрілками вказані напрямки руху козаків. Назви чіткі, розмір та жирність шрифту відповідає просторовим уявленням про розміщення даних територій.

Опрацювання учнями даної карти може тривати як практичне засвоєння елементів настінних карт так і в якості роздаткових завдань. Ознайомлення з назвою, датуванням та всіма елементами текстового та термінологічного наповнення. Далі потрібно перейти на умовні позначки у легенді. Умовно розділити їх на два блоки. Пов'язаний перший із кольоровою гамою та штрихуванням. Встановленням їхнього значення та пошуку взаємозв'язку. Далі необхідно ніби уявно нанести знаки, які динамічно показують рух військ та детально вміти розповісти про кожен із них. Території, та назви пунктів описати згідно розміщення компасної стрілки. У кінці зробити висновки. На наступному уроці можна провести опитування у вигляді картографічного диктанту стосовно всіх елементів даної карти. На наступних темах організувати роботу по пошуку та повторенню алгоритму дій з подібними мапами.

Стосовно **додатку К** алгоритм роботи подібний до попереднього із невеликими змінами пов'язаних з масштабністю та історичним періодом. Є певне спрощення в умовних позначеннях центральних об'єктів. Учні можуть провести загальну порівняльну характеристику даних двох прикладів подібних карт. Знайти подібні та відмінні риси. Підвести підсумок та дати певні рекомендації. Загалом карта носить у більшій мірі політичний характер, що дозволяє зосередити увагу на загальних міжнародних процесах того часу.

У **додатку Л** доцільно застосовувати особливий алгоритм роботи з учнями щодо даного картографічного матеріалу. Умовно можна поділити на кілька

етапів. Так по-перше ознайомимося з назвою та умовними позначеннями. Далі звертаємо увагу на співвідношення кольорових відтінків. Мовознавчий аспект вимагає другого підходу із залученням професійних питань та методів роботи. Третій етап включає пошук іншої карти, де окреслюються державні кордони. Варто окремо пояснити учням, що етнічні, мовознавчі та державні кордони є різними попри те, що між ними є взаємозалежність. Територіальні зміни закріпленні договорами на певний термін. Етнічні кордони є умовними, змінними та мінливими. Мовний аспект змішується один з одним та еволюціонує з часом. Тут вказаний масштаб, що відіграє важливу роль та привертає увагу при дослідженні. Також нетрадиційний спосіб надписів з вишуканим стилем нанесення букв. Окреме питання при її вивченні є значення умовних водних меж між пунктами розміщення предметів дослідження. Штрихові лінії є важливими частинами.

Додаток II пов'язаний із інтерактивними технологіями та потребує новітнього підходу до дослідження та організації роботи з учнями. По-перше, потрібно організувати технічне забезпечення. В умовах дистанційного навчання це чудова можливість збереження уваги учнів та залучення їх до обговорення та демонстрування основних елементів. Можна змінювати розташування назви, змісту та легенди. Збільшувати чи зменшувати об'єкти та частини території. Організувати комбіноване вивчення, чи диференціювати завдання відповідно потребам уроку. Доцільно використовувати в умовах очного навчання роздатковий матеріал у вигляді контурної карти до даного виду карти. Це тільки один із прикладів, які вміщується в атлас. Відповідно до цього організовувати роботу по ньому можна впродовж навчального року відповідно до тем календарного планування. Отже, тут алгоритм організації роботи може включати комбінування різних елементів або окреме вивчення певних об'єктів протягом чіткого проміжку часу.

Додаток II на даний момент дослідження є тільки в одному прикладі. Потребує вдосконалення та розповсюдження по освітніх платформах.

Відповідно до цього, потрібно адаптувати алгоритм роботи до класів та їх навчальних та технічних можливостей. Може бути додатковим джерелом при опрацюванні домашнього завдання чи в процесі самоосвіти. Позитивним рішенням застосування інтерактивних карт є легко доступність, динамічність та яскравість, що полегшує роботу вчителя у процесі пошуку та підготовки до уроку. Однак, потрібно пристосування та поєднання багатьох умов до універсальності даних методів.

Наступний **додаток Р** відповідає вищим закладам освіти. Учні можуть ознайомитися з даними видами історичних карт у процесі додаткової інформативності у процесі проведення уроку, відвідуванні та детальному розгляді зразків у музеях та архівах. Потрібно використовувати прилади, які дозволяють збільшити текст. Оригінальність даного типу історичної карти відіграє роль мотивації до пізнання та дослідження. Окремо картограф складає план роботи стосовно знакових та текстових елементів, для повного аналізу даних та оприлюднення висновків.

Різні карти історичної науки потребують власного підходу до їхнього вивчення із залученням експертів суміжних наукових галузей. Перейдемо до **додатку Л** де поєднується математика, військова справа, географія, геодезія та мовознавчий елементи. Умовні позначення подані у широкому списку, з якими учні можуть ознайомитися. Виокремити вже відомі для себе та виписати нові для загального розвитку просторових уявлень. Прочитати назву карти, при необхідності знайти поясненню невідомого терміну. Масштаб вказаний, деталізованість та складність процесів, схожість до транспортного сполучення. Є назви, числові позначки, кожен елемент стає зрозумілим після опрацювання додаткової літератури та потребує великої кількості часу. В свою чергу учням таке завдання буде занадто складним, тому можна використати його як приклад теоретичного а не практичного завдання.

Наступний **додаток П.** у певній мірі поєднує риси попереднього у залучені різнофакторних елементів в рамках сучасних інтерактивних можливостей та

їх використання в науковій і культурній діяльності. Алгоритм роботи з даними зразками карт включає опрацювання теоретичної частини про культурні процеси певного регіону. Поступово виокремлюються окремі, найбільш важливі елементи того чи іншого краю. Проходить процес планування та макетування умовної карти з накладанням отриманих в процесі опрацювання знань.

Після цього, учні в ролі картографів-новаторів зможуть використати інноваційні технології для створення карти-макету для висвітлення культурно-історичних процесів власного краю. При цьому слід включити створення легенди та використання бази умовних позначень. Свої напрацювання можуть представити у класі чи на інших освітніх конкурсах. Крім того, тут потрібні знання з інформатики, навички та вміння вдосконалюватися в нових умовах. Загалом, даний зразок можна використати як приклад успішного перенесення та збереження історичної інформації в сучасних умовах. Також завдяки таким технологіям наука набирає характер загальнодоступності для широкого кола дослідників по цілому світу.

Увага до **додатку С** особлива, оскільки дана карта вже включає поєднання історичної та географічної основи. Легкість, простота та доступність позитивно впливає на формування просторової компетентності у 5-11 класах. Для засвоєння нового матеріалу, узагальнення та повторення.

Назва чітка з використанням відповідного розміру шрифту. Сюди потрібно додати дату. Учні спочатку ознайомлюються з текстовими елементами карти, далі переходять до кордонів. Важливо, що археологічно-історичні та сучасно-географічні кордони чітко розмежовуються за допомогою графічних можливостей. Наступним етапом алгоритму є ознайомлення тільки з поселеннями. Потрібно їх записати перелік в робочий зошит та перевірити його на наступному уроці за допомогою засобів у вигляді різних прикладів контурних карт.

Переходимо до організації алгоритму опрацювання **додатку С**. Тема аналогічна попередній, проте представлена у складнішому зразку. Є більша

кількість умовних позначень, розгалужена локальна географічна основа при організації та підведені підсумку археологічних досліджень. Учні можуть використати порівняльний та критичний методи та дати висновок щодо обидвох зразків історичних картографічних матеріалів. Обґрунтувати власну думку щодо застосування їх у певних практичних цілях.

Додаток Т містить опис військових дій. Алгоритм роботи передбачає залучення учнів 10-11 класів для закріплення теоретичної частини підручників. Перш за все, вони ознайомлюються з назвою, датуванням. Потім окреслюють представлені військові сили та їх державну приналежність. Додатково встановлюють передумови, причини та наслідки даних подій. Також важливу роль у таких зразках відіграють умовні позначення, тому слід ретельно їх дослідити та простежити. Відтінки чорного кольору дозволяють зосереджувати увагу учнів на цілісній картині складеній з окремих елементів та напрямків. В кінці доцільно зробити висновок та внести особисті рекомендації щодо доповнення даних фрагментів.

У тематичному ракурсі **додатку Ф** представлений у шкільному підручнику і вже використовувався на практиці. Даний приклад дозволяє організувати роботу учнів у процесі вивчення та закріплення навчального матеріалу. Перш-за все, потрібно орієнтуватися на запропоновані питання. Якщо їх немає, то потрібно розробити вчителів напередодні опитувальник відповідно до основних пунктів його розповіді. Традиційно ознайомлюються здобувачі освіти з назвою, легендою та картографічною основою. Відповідно того, що вже є базовий рівень розуміння алгоритму роботи з різними джерелами, учні самостійно можуть організувати власну роботу. Подання висновків може бути у різних формах. Наприклад, зведення спільного висновку у вигляді тез чи таблиці. Однією з пропозицій може бути розповідь про військово-політичні блоки та їх опис за допомогою фрагментів карти.

Нетрадиційним картографічним матеріалом у призмі висвітлення історичних подій є **додаток М**. Учні повинні бути підготовлені до його аналізування. Для цього потрібна теоретична база з параграфів підручників, ознайомлення

та опрацювання попередніх зразків історичних карт даного періоду. В якості уроку узагальнення доцільно застосувати даний приклад. Учні повинні надати критичну оцінку зображенню та висвітлити власне суб'єктивне ставлення до даного зображення. Звернути на алегоричну назву та прокоментувати її. У нижній частині є довідковий текст для опрацювання. Виписати у табличному варіанті у дві колонки символ та його наукове трактування. Поділити чи підкреслити їх по певним групам. Наприклад, символіка, техніка, живі персоналії. Звернути уваги на найдрібніші деталі та визначити їхнє значення. Далі пошукати аналогічний картографічний матеріал з боку кожного учасника та зробити порівняльну характеристику. Надання критичної оцінки та висловлювання можливостей створення аналогічної карти-карикатури на сучасні політичні реалії.

Протилежним є **додаток Ф** в одному зі шкільних підручників. Учні вже бачать перед собою завдання для їх виконання. Аналізують вони наявність назв та умовні позначення. Зіставляють наявні елементи та кольорову гаму. Результати роботи обговорюють в групах. Шукають спільні та відмінні ознаки. Результат роботи подають у вигляді усного чи письмового висновку. Алгоритм роботи з **додатком Т** та його подібних зразках важливий елемент при вивченні військових битв. Учні як і в інших прикладах читають назву. Дату та умовні позначення. Потім розглядають схему, де вони використовуються. Звертають увагу на наявність чи відсутність вказівки на кількість учасників. Роблять висновки щодо переваги сил, стратегії та військового оснащення. Висновки можуть стосуватися результату битви та визначенню ролі підготовки до цього згідно наявного плану. Додатково учні використовуючи даний зразок можуть створювати подібні зразки відповідно до наступних тем.

Гармонійне поєднання всіх елементів формування просторової компетентності використаний у **додатку Ц**. Це всі елементи карти, наявності завдань та зображувальних елементів в правильній послідовності. Сприятливі для засвоєння знань розміри, кольори, позначення. Учні тут

самостійно можуть працювати як окремо так і разом в групах. З боку вчителя можуть бути додаткові запитання для опитування учнів під час різних типів уроку та підведення підсумків.

Загалом **додаток III** зустрічається не часто. Алгоритм опрацювання містить ті ж самі пункти що і інші карти та додаються деякі інші. Дев'ятикласники повинні назвати її, дати визначення умовним позначенням, пояснити діаграмні показники. Детально пройтися та розповісти про кожний графічний елемент відповідно охоплення територіальних рамок. За необхідності використати математичні підрахунки та дати комплексну характеристику всіх об'єктів історичної мапи. Звернути увагу на географічні чинники. Дати відповіді на запитання поставлені внизу карти. Зіставити інформацію з кожного елементу карти.

Додаток III для інших учнів може бути прикладом та мотивацією для створення власних зразків. Алгоритмом роботи доцільно використати процес створення власної карти-моделі за технологією колег. Комбінування різних типів та створення у підсумку власної, унікальної.

Отже, є традиційний алгоритм організації для учнів роботи з історичними картами. Проте, кожен вид потребує ще додаткового ряду запитань. Відповідно економічних, культурних, демографічних, політичних та інших процесів крізь призму часу. Тож, якісний та чіткий алгоритм допоможе отримати відповідний результат.

3.2. Формування картоаналітичних знань та вмінь

Знайомство з історичною картою, її видами, структурою та алгоритмом роботи на прикладах різних типів мап починається у 5 класі. Особливу увагу формуванню просторової компетенції впроваджують у рамках НУШ. Це доповнення самих підручників актуальними відомостями з розвитку картографічних матеріалів локальної національної історичної картографії та розгляд зразків світової спадщини. Насамперед, розглянемо пояснення алгоритму роботи авторами різних редакцій 5 класу в рамках НУШ.

Порівняння наведено на основі видань 2022 року під редакцією Пометун О., Малієнко Ю. [30] та Шупак І., Бурлака О. [46]. У першому розкривається тема історичного часу і простору у розділі І. У другому підручнику відповідно розділ ІІ. Від теоретичних аспектів до висвітлення картографічних елементів у рамках території України. Відповідно до цього, цікавим початком даних розділів є поняття часу та зображення двох різних годинників. Традиційний вступ до теми з народних приказок про час та в іншому - ребусу.

Під авторством Пометун О. подається завдання розташувати винаходи відповідно часу їх створення [30, с.18-19]. Розглядаються елементи хронології, пояснюється періоди у складному для сприйняття даної вікової категорії інформаційному блоку. Поступово відбувається перехід до простору та часу, деталізуються їхні види на основі різних типів пояснень. Досить складні питання стосовно відмінностей історичної та географічної карт. Є перелік елементів та певних інструментів для роботи з нею. Пропонується організація обговорення карти у групі учнів. Далі завдання до розгляду різних карт як: географічних, історичних, топографічних, етнографічних, топонімічних. Відбувається перенасиченість інформацією. Загалом немає простого алгоритму та прикладів історичних карт.

Під авторством Щупака І. [46, с.48-83] доступніше пояснюються основні моменти, є достатньо інформативний перелік історичних карт, календарів. Питання до них обширні. Наприклад, про навколишні держави та логічних питань про різницю між етнографічними та історичними картами. Загалом довідковий матеріал стосовно просторової компетентності тут присутній у достатній мірі.

Важливо звернути увагу, що в наступних підручниках 6-11 класах питанню організації роботи з картами звертається дедалі менше уваги. В освітніх документах фіксуються вимоги до картоаналітичних вмінь, проте питання залишається відкритим. Настінні шкільні історичні карти частково компенсують дані проблеми, при їх матеріальній наявності. При поясненні

головних об'єктів вчитель має тримати указку в лівій руці та пояснювати головні елементи карти так, щоб її було видно всім учням. При цьому так само коментується назва карта, наявні умовні позначення, їх пояснення. Знаходження головних об'єктів на карті. Також історична мапа може служити засобом, який доповнює розповідь вчителя та фокусувати увагу учнів на головних моментах теми. В кінці уроку, в якості пояснення до теми учні можуть відтворити кожен, те що вони засвоїли. Тим самим розвивається навичка повторення та набуття нових знань

Щодо основних картографічних вмінь, Яковенко Г.Г узагальнює їх до проходження певних етапів. Перш за все потрібно заглибитись у вивчення, осмислити процес, здійснити ряд практичних дій для формування вміння працювати з картою. Початкові спроби виконання алгоритму простих вмінь. Далі на основі практичного систематичного виконання переходити до рівня звичного блоку завдання. Здійснення складніших кроків та спроби відтворення побаченого та почутого у зворотному порядку. Надалі застосування набутих знань в нових практичних умовах чи у комбінаціях з різними комбінованими завданнями. Далі передбачається створення власного зразку історичної карти на прикладі вже існуючої стандартної історичної карти. На це потрібно в середньому більше десяти уроків продовж навчального року [96, с.90].

Як можна побачити з вищевказаного, це те що набуття просторової компетентності включає багатоетапний процес засвоєння матеріалу різного рівня та потребує застосування різних типів додаткових джерел. Тому важливо застосувати різні типи роботи з учнями будь-якого віку, де вони зможуть максимально опрацювати історичні картографічні матеріали. В цьому допомагають різні їх типи, нестандартні підходи. Проходить етап ознайомлення, відбувається аналізування, виникають питання при встановленні причинно-наслідкових зв'язків. Опрацювання невідомих елементів при розгляді одного об'єкту або цілого комплексу подібних рис певного аспекту державотворчої діяльності. Метод порівняння та аналогій,

вміння підводити підсумки та вільно демонструвати отримані результати для публіки.

Розвиток здібностей здобувачів освіти виходить за рамки теоретичного запам'ятовування. Тут пріоритетними формами роботи є практичне використання та самостійне опрацювання для пошуку шляхів вдосконалення та пошуку рішень при появі маловідомих фактах. Знання в більшій мірі отримуються безпосередньо через розповідь вчителя та різних джерел інформації. Підручників, історичних документів, зображень та різних візуальних та аудіо матеріалах. Стосовно вмінь, вони не отримуються відразу, а набуваються протягом певного часу та включають необхідні для цього умови.

Доцільно розглядати різноаспектну інформацію та знаходити спільне рішення. Накопичувати та поєднувати отриманні на різних етапах знання. Учитель має обдумати кожен момент пов'язаний із застосуванням історичних джерел. Щодо історичних карт, то це з якою метою доцільно використовувати певний їх вид. Перспективу отриманих результатів. Передбачення та способи вирішення труднощів, які можуть виникнути в процесі практичного застосування. Чітко встановити час відповідно навчальних можливостей учнів. У кінці провести аналіз роботи і записати його. В майбутньому можна простежити прогрес та підвести підсумки власних спроб та помилок, індивідуальний шлях набуття вмінь і навичок учнів.

Перш за все це є не тільки предметні знання, а поєднання цілого ряду низки рішень. Вдалим моментом професійної діяльності вчителя є набуття просторової компетентності та розуміння їх складових самостійно. В цьому допомагають освітні курси та опрацювання ряду освітніх та методичних документів. Високий рівень володіння навичками переходить до етапу поділу інформації та наставництва. В процесі викладання, відбувається самоствердження та взаємо обмін. Рівень отриманих слухачами залежить від багатьох зовнішніх та внутрішніх вимог, проте головне це вміння педагога

встановити зв'язок з своїми слухачами. Надалі корисно обмінюватися досвідом з колегами. Експериментувати, вдосконалювати напрацьований матеріал та методи. Далі переходити до пошуку нових рішень та прикладів. Пошук актуальних рішень та зацікавлення у напрацюваннях інших країн.

Існує поняття «читати карту». На уроках історії можна цього навчитися після отримання для цього теоретичної бази та практичного досвіду. Саме наочність сприяє цьому складному процесу. Третьякова О. зосереджує увагу на організації основних методичних умовах для того щоб домогтися ефективного результату [89]. Це ознайомлення, використання та набуття поетапно складних картографічних вмінь та навичок протягом 5-11 класу. Тобто враховуються вікові та навчальні можливості учнів, загальний рівень цілого класу. Звертається увага на інформаційну, навчальну, ілюстративну та виховну функції історичних картографічних матеріалів. Виховна полягає у розвитку ставлення до власних культурних цінностей та поваги до здобутків інших держав. Вміння комбінувати та порівнювати досвід різних поколінь.

Послідовність та систематичність є тими двома частинами умовного відрізка, який забезпечує результат та демонструє загальну картину. Варто наголошувати в процесі навчання на важливості історичних карт як джерела. Це засіб за допомогою якого формуються необхідні вміння, навички та знання. Враховуються необхідні умови навчання громадянської та історичної освітньої галузі як обов'язкової ланки успішного результату. Вимоги та потреби використання історичних карт як цінного джерела інформації. Вміння пояснити кожний елемент карти та його загальне предметне значення. Встановлення міжпредметних зв'язків та вміння їх пояснити. Види історичних карт як основне джерело носіння інформації або допоміжний елемент усних форм чи текстової розповіді. Проте, наголошується увага на їх самотійному домінуючому використанні.

Прості навички для 5-класників включає прості вміння та навички по знаходженні елементів легенди, назви та співвідношенні головних елементів. У 6 класі слід враховувати вплив природних умов на історичні події та

процеси, перед тим пояснивши різницю між даними елементами. Специфічним вмінням у процесі роботи з картою є встановлення та простеження так-званої динаміки розвитку елементів історичного процесу відносно існуючого простору. Встановлення між ними різного типу зв'язку.

Потрібно ознайомити учнів з назвами історичних регіонів у різні сторичні періоди. Зупинитися над даним типом термінології. Для кращого сприйняття та засвоєння історичної просторової компетентності використовують дидактичні ігри різного рівня складності відповідно класу, теми та наявних матеріалів. Подібна форма роботи позитивно впливає на динаміку розвитку зацікавлення предметом різними учнями протягом навчальних років. У 10-11 класах варто проводити повторення вже вивчених та опрацьованих карт у рамках підготовки до іспитів для вступу у вищі навчальні заклади. Суміжно потрібно комбінувати вивчення нових картосхем відповідно навчальної програми. Дані завдання на перший погляд важкі, але мають досить прості рішення. Отже, картографічні вміння і навички є важливими елементами історичної предметної компетентності.

3.3.Картографічні ігри та інтерактивні проєкти

Організація та проведення практичного заняття відіграє важливу роль у формуванні історичної предметної компетентності. Так, вимогою до ефективності проведення даної форми уроку слід: «підібрати завдання відповідно до вивченої теми, скласти та пояснити алгоритм роботи учням перед початком заняття, залучити різні види джерел. Учитель виступає у ролі консультанта та може запропонувати принцип дискусійних запитань, рекомендованим є застосування інтерактивних засобів» [103, с.200]. Дана форма уроку дозволяє залучити до роботи усіх учасників освітнього навчання, покращити комунікативні навички, самопрезентацію та вміння обґрунтовувати власну думку.

Контурні карти та атласи є традиційними матеріалами для проведення практичних завдань, які сприяють формуванню просторової компетенції на

уроках історії та географії. Однак, слід пам'ятати, що підхід до їх заповнення різний. Легенда історичної карти стосується певного періоду й допомагає сконцентруватися на одному історичному об'єкті в чітких хронологічних рамках. Географічні картографічні матеріали несуть загальний характер, що дає змогу зосередитись на окремих поняттях та зовнішніх процесах.

Різноманітні підходи до роботи з історичними картами розкриває їх вагоме значення у якості основи на якій формуються знання про історичні події. Для початку розглянемо поради та досвід висвітлених на сайтах вчителів Прокопчука Михайла Миколайовича [107] та Яценко Олени Володимирівни [108]. Їхня спільні рекомендації ґрунтуються на розумінні того, що карта як приклад наочності долає абстрактне мислення та будує чітке бачення історичного просторового розвитку. Розглядається функції даної компетентності, методи та результати, які мають отримати здобувачі освіти. Розвиток історичного мислення, набуття навичок, які відіграють практичну роль у житті. Михайло Прокопчук рекомендує використовувати такі види історичних картографічних матеріалів: «настінні історичні мапи, атлас, підбір різних карт як кінофільм для уроку, друковані картосхеми, фізичні та елементи періодичних історичних видань» [107]. Олена Яценко у формі таблиці доповнює даний перелік вказуючи масштаб, правила використання та зосереджує увагу на таких вміннях роботи з елементами історичної картографії: «картоописові, картометричні, картоаналітичні» [108]. Також пропонується ряд інтерактивних ігор: у формі мовчанки, де учень який знає назву об'єкту підходить до дошки і пише його назву; розташування карт у хронологічній та географічній послідовності подій; знаходження зайвої назви; картографічного диктанту умовних позначень та назв [108]. Акцентується увага на перевантаженості шкільних історичних карт та необхідність позначення конкретних дій і подій [107].

Наочне використання завдань з контурними картами досить ефективний спосіб проведення практичних робіт, але перед їх проведенням потрібно мати вже певну історичну та географічну базу знань. Відповідно до цього, сюди

враховуються вікові можливості учнів та вміння, які сприяють формуванню просторової компетентності. Ефективним правилом, як зазначає Г.Г Яковенко [96, с.92] є систематичність застосування контурних карт на уроках історії. Перед початком роботи потрібно провести інструктаж та пояснити незрозумілі моменти стосовно процесу заповнення даного виду мап. Перш за все, слід почати з назви карти, зіставити її на контурній мапі та в атласі. Декілька хвилин надати для ознайомлення з легендою, зосередити увагу на кольорах та умовних позначках.

Ще однією характеристикою історичних карт є те, що на відміну від географічних, немає прив'язки кольору до певного смислового наповнення. Так історичні карти є різноманітного кольорового забарвлення від чорно-білих до досить насичених відтінків червоного та інших кольорів. Цей аспект слід враховувати відповідно теми. Оскільки, потрібно підібрати якісний приклад з атласу, де є чіткий шрифт назви об'єкту, достатня кількість умовних позначень. Традиційним є також використання крейди та дошки. Уміле відтворення умовних контурів держави та створення умовних позначень допомагає зосередити увагу учнів та зафіксувати спільне просторове уявлення.

З практичного проведення даного виду робіт, можна підкреслити, що учні також повинні робити чіткі позначки друкованими літерами, підбирати та змінювати колір задля доцільного виконання у підсумку всіх завдань. Наприклад, застосування світлих відтінків як жовтий, майже непомітно. Чорні і темні відтінки також недоцільно використовувати оскільки не видно самих контурів карти та вже окреслених меж. Вдалим варіантом є використання нейтральних кольорів, які не зливаються та утворюють цілісну картину, яка візуально легко сприймається.

Щодо умовних позначень, наприклад місяця битв, то тут навпаки доцільно використовувати насичені кольори як червоний чи чорний. Стрілки, напрямки битв – нейтральним та темним з чіткими контурами. Шкільні контурні карти вже є доповненням до атласу та дублюють основу з нього у синьому кольорі.

Тут присутні умовні крапочки для запису назв місць, географічний рельєф, наприклад окреслення морів чи річок. Проте, крім самих контурів тут є місця для запису умовних позначень використаних з атласу відповідно до завдань. Однак, самі типи завдань потребують вдосконалення, тому що їхня кількість та чіткість не завжди відповідають темі, наявності в атласі певних місць, питання додаткового інформаційного пошуку. Доцільно ще вказівка на мету та результати заповнення контурних історичних карт. Наприклад, мета пов'язана із закріпленням знань про походи князів, а результат пов'язаний з збільшенням чітких кордонів які проіснували до певного часу.

Додатковим інструментом у заповненні та простеженні історичних територіальних змін може служити текст історичного договору. Окремо в якості роздаткового матеріалу чи допоміжною довідкою в атласах замість зображувальних елементів. Таким чином, можна підвести підсумок стосовно складових шкільних контурних карт. По-перше, їх потрібно вдосконалювати відповідно вимогам формування історичних компетентностей та комбінувати використання різних типів джерел. Контурна карта сама по собі існувати може, проте для історичного дослідження та відтворення інформації потребує різних додаткових елементів таких як: текст історичного документу, підручник, атлас, настінна карта, канцелярське приладдя, якісна друківана основа. Даний вид практичної роботи є універсальним для 5-11 класів, тільки має деякі відмінності у складності поставлених завдань. Крім того, заповнення контурних карт допоможе закріпити знання по різних темах від територіальних історичних змін до фіксації економічного розвитку регіонів в певний період та простежити міграційні процеси та їх подальший вплив.

Одним із практичних завдань, що може бути як варіант проєкту є створення картографічних моделей самими учнями. Наприклад, розглянемо два варіанти карт розроблених учнями 8 класу до теми з всесвітньої історії: «Великі географічні відкриття» **додаток III**. «Винаходи - шлях до нового часу» створена з метою показати, що наукові винаходи це певні пункти

розвитку, які разом утворюють важливий орієнтир до великої подорожі. Поява їх у IX столітті сприяла початку організації навколосвітньої подорожі на початку XVI століття.

Друга карта-модель «Шлях до нових земель» виготовлена за складною технологією аналогічно до того, як проходить шлях до нових історичних змін. Це тьмянний відтінок створений пакетиками чаю, сліди обпалення із делікатним використанням вогню. Доречні складки, які передають дух того часу з відповідними кольоровими відтінками. Особливостями даних робіт є те, що виготовлені вони у паперовому форматі та є комплексом відтворення історичних знань з поєднанням передачі просторового уявлення учнів.

Розвиток інтерактивних технологій та постійне їх вдосконалення призводить до того, що здобувачі освіти ефективніше сприймають та опрацьовують кольорові картографічні матеріали з чіткими контурами текстового та знакових елементів. Тож, в контексті цього, учні можуть стати авторами предметних ігор чи генераторами ідей. Наприклад, створити графічний знак, умовне позначення у простому та доступному вигляді для передачі певної групи інформації на картографічних матеріалах [89].

У шкільних атласах зустрічаються зображення дотичні до вивчених тем. Їх можна використати у вигляді орієнтирів уявної подорожі, перебіг якої складуть групи учнів у поєднанні з суміжною мапою. Практична робота з картографічними матеріалами ефективніша з використанням текстових джерел. Крім того, на основі цього можна формувати зворотні завдання. Так, це створити карту власноруч за допомогою різних інструментів на основі заданого текстового матеріалу. По-друге, на основі тематичної історичної карти створити текстове повідомлення, есе чи план маршруту. Якщо взяти археологічний аспект, то знайдений артефакт може стати головним об'єктом карти польових досліджень. Учень може на основі описів археологів скласти мапу, або використати подану готову мапу для опису перебігу розкопок.

Одним із видів дотичних картографічних завдань є створення мапи (карти) пам'яті за алгоритмом. Це підготовка основи та канцелярських засобів для

роботи, надпис головної теми у центрі, підтеми у вигляді суміжних гілок, додавання дрібніших гілок з текстом, малюнками чи іншими тематичними елементами [88, с.191]. Назва практичного завдання картографічна, однак саме виконання є текстовим з другорядним зображенням картосхем.

Традиційними залишаються настінні історичні карти при їх наявності у закладах загальної середньої освіти. Однак вони повинні бути актуальними та якісними. Організація практичних робіт з даним видом мап повинен базуватися на опитуванні за вивченою темою. Також може служити додатковим елементом розповіді учня.

У старших класах на основі карти доступно скласти розповідь повністю за допомогою однієї такої карти. Одним із завдань пов'язаних з настінною картою є роздаткові картки. На них може бути вказаний рік битви, напрямки руху війська, кордони певної держави. Такі питання можуть повторюватися, або розроблені неідентичні для всього класу. Розподіл кількості запитань та отриманих балів необхідно оголосити на початку практичного опитування. Потім учні по-одному підходять до настінної історичної карти, називають вибранні питання та за допомогою ручки чи указки, окреслюють на ній потрібні об'єкти. Відповідно таке завдання підходить для 7-11 класів, коли вже є розуміння та знання орієнтування, впізнання об'єктів у історичному просторі.

Для 5-6 класів з метою розвитку логічного мислення та просторової уяви використовується завдання з пазлами. Наприклад, групове складання елементів карти України на швидкість. Наразі є багато видів та складності відповідно віку. Для старших класів можна розробити таке завдання на листочку А4, розрізати на окремі частинки для того щоб їх скласти. Для ускладнення даного виду картографічної гри. Можна взяти елементи з різних періодів, перемішати і учні мають назвати зайвий об'єкт відповідно до теми, яку вивчають. Пошук логічних помилок покращує увагу учнів та пам'ять.

Постійним запитанням учнів є походження назви того чи іншого об'єкта. Так вони можуть здійснювати дослідження на основі карт і шукати самостійно відповідь. Відповідно однієї назви довідкового характеру. У старших класах можна взяти одну територію і організувати дослідження направлені на розгляд історичних назв та з'ясувати причини чому вони саме так змінювалися. Це ефективний метод поєднання історії, топоніміки та картографії. Крім того, сюди можна залучати опитування місцевих жителів, якщо взяти краєзнавчий аспект. Просторове уявлення закріплюється завдяки назвам.

Творча уява важливий інструмент роботи із здобувачами освіти, наприклад, форми території можна подати умовно у вигляді певного зображення. Наприклад тварини, предмету чи математичної фігури. Використати вже можна існуючі асоціації чи дати завдання придумати власні. На основі такого підходу, учні можуть пам'ятати назви та позначити їх на готових картосхемах.

Для учнів початкової ланки з метою патріотичного виховання можна запропонувати творчі завдання пов'язані з розмальовками картографічного характеру. Наприклад, Ірина Мацко створила розкладну карту-розмальовку з культурними об'єктами України [25]. Тут представлені зображення замків, фортифікаційних споруд та так званих «місць сил» авторського задуму. Форма гри та розвитку креативного підходу до навчання з дитинства. Крім того тут відображенні природні умови та географічні особливості. З картою Європи теж є вільні творчо-навчальні матеріали, які додатково можна відкрити за допомогою посилання на так-би мовити віртуальну реальність.

Атласи розмальовки поєднують основні елементи історичних подій та карти різнотипного характеру відповідно віковим можливостям учнів. Їх представляє видавництво «Ранок». Цей тип зорієнтований від 6 до 12 років та включає уявну подорож крізь історичний простір у минуле. Зацікавлення у відкриттях нових територій, культурних елементів, появи винаходів, що змінили життя людства. Нанесення кольорів на дані атласи оживляють його і

відкривають нові простори відповідно особливостями світогляду конкретної дитини. Крім того, таке завдання можна виконувати вдома з батьками, або в початковій школі на тематичних уроках. Таким чином формувати інтерес до історії України з раннього дитинства та розвивати впродовж життя.

Умовні позначення, які виконують роль орієнтирів у світі картографії доповнюються, залишаються традиційними чи набувають нових барв. При поясненні тем з історії України на практичному досвіді створювалося нове завдання. Так, розповідь супроводжувалася заміною назв об'єктів на умовний знак з атласу, чи учні за допомогою спільної дискусії створювали нові. Так козаків і їх участь у битвах позначали булавою як символом козацької влади. Польське коронне військо було представлене у вигляді корони. В українській літературі є зразки завдань напису творів з використанням набору наліпок. Тут на уроках історії доцільно з використанням дат, умовних позначень, історичних портретів та набору слів створювати розповіді про минуле.

У 10-11 класах при підготовці до складання національного мультимедійного тесту (НМТ) з історії України завдання з картосхемами є обов'язковим елементом серед запропонованих завдань різних історичних періодів. Відповідно до цього потрібно повторити історичні просторові зміни та документальні джерела, які стали основою даних змін. Почати слід з розгляду попередніх завдань та зрозуміти алгоритм їх опрацювання. Ефективними допоміжними засобами при цьому залишаються флеш-картки. Це двосторонні картки, де з передньої частини розташована картосхема та запитання до неї. Зворотна сторона містить відповідь та документальне пояснення відповідно поставленому запитанню. У рамках даної роботи складається план та позначаються вже виконані пункти та повторені об'єкти. Отже, організація практичної роботи з елементами історичної картографії у різних класах відповідно курсів історичного спрямування має вагоме значення та потребує врахування різноманітних елементів. По-перше, ознайомлення з документальною базою рекомендованою Міністерством освіти і науки України. Перегляд навчальної програми та врахування часу на

опрацювання історичних карт при складанні календарно-тематичного планування. По-друге, слід врахувати мету, очікуванні результати, вікові та навчальні можливості, частоту та форми проведення практичних робіт на основі історичних мап. Далі потрібно вибрати форму проведення, пояснити перед початком виконання завдання чіткі умови, проаналізувати процес виконання практичної роботи та в кінці зробити висновки. Підкреслити вміння та навички, які вже набуто та ті, які ще потрібно здобути впродовж вивчення інтегрованих курсів, історії України та всесвітньої історії.

ВИСНОВКИ

Виходячи з мети та завдань магістерської роботи можна прослідкувати наступні висновки щодо особливостей висвітлення аспектів пов'язаних з вивченням картографічних елементів у шкільному курсі історії.

При висвітленні процесу дослідження та створення історичних картографічних матеріалів вдалося встановити, що є різноманітна кількість видів матеріалів як географічної так історичної картографії. Зважаючи на це, кожен із них потребує свого методичного підходу до дослідження, зберігання, консервації та реставрації. Міжгалузева спорідненість вимагає залучення до спільних дослідження, проведення наукових заходів фахівців різних наукових галузей. Це допоможе зробити комплексне, різносторонній та вичерпний висновок.

Щодо місця і значення елементів історичної картографії у викладанні уроків історії та суміжних дисциплін. Це питання є багатогранним в контексті освітнього процесу і потребує підходу використовуючи та враховуючи певні критерії. Зокрема, вікова доступність учнів, наявність доступних наочних матеріалів, можливості та алгоритм їх використання, інтервали та місце використання у контексті початкових програм та тематичних завданнях.

Особливе місце займає зв'язок автора, рівень професійності картографа в контексті створення карт та їх вплив на розвиток історичної картографії. Оскільки процес створення та виготовлення високоякісних карт потребує точності, чіткості, стійкої матеріальної бази та врегулювання процесу поширення карт серед певного професійного чи наукового складу.

Основна частина даного дослідження пов'язана з процесом організації ефективної роботи з різними видами історичних картографічних матеріалів на уроках історії в 5-11 класах. Тут потрібно враховувати складність тих чи інших практичних чи теоретичних завдань. Визначати мету та результати їх проведення.

Державні стандарти є важливою документальною базою, яка є основою для різних ланок закладів освіти. Традиційні його зміни раз на десять років, чи

внесення можливих частіших правок потребує від педагога, вчителя часу на опрацювання. Від цього залежать результати набуття просторової компетенції учнями та рівень професійності самого вчителя.

У процесі дослідження основним аспектом було завданням порівняти наявний картографічний матеріал у шкільних підручниках історії створених з часів незалежності України. До уваги бралися підручники різних авторів і певних зразків з різницею видання 5-10 років. Це дозволило зробити висновок, що картографічний матеріал залишається важливою частиною засвоєння історичних знань впродовж років. Враховуючи наявності переваг та недоліків варто зосередити увагу на розгляді та покращенні критеріїв до створення і перегляду наявної картографічної бази в підручниках.

У контексті професійної діяльності вдалося провести різні типи практичних робіт та зафіксувати основні результати. З'явилася необхідність пошуку якісних матеріалів та створення чіткого алгоритму проведення освітнього процесу. Проте, картографічні матеріали залишаються ефективною основою для закріплення у часових та просторових межах історичних знань.

Тому проведене кваліфікаційне дослідження спрямоване на те, щоби підкреслити важливість дослідження такого напрямку історичної картографії та висвітлення його елементів при укладанні предметних підручників та залучення більшої кількості фахівців-істориків та картографів до дослідження даної проблематики та створення нових форм ефективних матеріалів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний стандарт базової середньої освіти
URL:<https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti>
2. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти від 01.09.2020. Електронний ресурс:
URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#n9>
3. Додаток 17-18 до Державного стандарту базової середньої освіти
URL:[https://svitdovkola.org/files/uis5/%D0%94%D0%A1%D0%91%D0%A1%D0%9E-2020%20%D0%94%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%B8%2017,%2018%20\(%D0%93%D0%86%D0%9E\)%20-%20svitdovkola.org.pdf](https://svitdovkola.org/files/uis5/%D0%94%D0%A1%D0%91%D0%A1%D0%9E-2020%20%D0%94%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%B8%2017,%2018%20(%D0%93%D0%86%D0%9E)%20-%20svitdovkola.org.pdf)
4. Про внесення змін до Державного стандарту базової середньої освіти
URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/972-2022-%D0%BF#Text>
5. Закон України «Про освіту»
URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1060-12#Text>
6. Закон України «Про освіту» № 3792-IX від 06.06.2024 URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 05.11.2024)
7. Конституція України
URL:<https://www.president.gov.ua/documents/constitution>
8. Карти-портолани XIII-XVII ст.: особливості та роль у розвитку картографії. – Київ : Видавництво географічної літератури: Обрії, 2009. – 408 с
9. Модельна навчальна програма «Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти. 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (авт. Кафтан М.В., Козорог О.Г., Костюк І.А., Мудрий М.М., Селіваненко В.В.) URL:
<https://drive.google.com/file/d/1izXMaY0mSl6UNyJZsYiGqZYvxm2wCk1v/view?usp=sharing>

10. Опис України. Г. Л. де Боплан пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк. Київ, 1990.
11. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка.— К.: Рад. письменник, 1990.—558 с. URL: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar01.htm>
12. Бердичевський Я. М., Щупак І.Я., Морозов Л. В. Всесвітня історія: підручник для учнів 9 класу закладів загальної середньої освіти.-Запоріжжя: Прем'єр, 2009. 320с.
13. Бурнейко І.О., Наумчук О.В., Крижановська М.Є., Штанько О.Ф. Історія України: для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. 2016 .296 с.
14. Васильківський І., Сіромський Р., Островський В. Всесвітня історія (рівень стандарту).підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти – Тернопіль: Астон, 2023.204 с.
15. Власов В.С., Данилевський О.М. Вступ до історії України: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. - Київ: Генеза, 2002. 248 с.
16. Власов В.С. Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти.-Київ: Генеза, 2008. 304с.
17. Власов В.С., Кульчицький С.В. Історія України (профільний рівень) підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти.- Київ: Літера ЛТД, 2018. 304 с.
18. Власов В.С., Кульчицький С.В. Історія України (рівень стандарту) підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти.- Київ: Літера ЛТД, 2018. 256 с.
19. Власов В.С., Кульчицький С.В. Історія України (рівень стандарту) підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. – Київ: Літера ЛТД, 2019. 256 с.
20. Власов В.С., Кульчицький С.В. Історія України (профільний рівень) підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. – Київ: Літера ЛТД, 2019. 288 с.

21. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Всесвітня історія: підручник для учнів 9 класу закладів загальної середньої освіти. -Харків: Ранок, 2022. 236 с.
22. Гісем О.В, Мартинюк О.О. Всесвітня історія: підручник для учнів 7 класу закладів загальної середньої освіти. -Харків: Ранок, 2024. 224 с.
23. Ліхтей І. М. Історія Середніх віків: підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти.-Київ: Грамота, 2007. 296 с.
24. Ліхтей І.М. Всесвітня історія: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти.-Київ: 2016. 264с.
25. Мацко І. Моя Україна. Розкладна карта-розмальовка.- Мандрівець, 2019
26. Осмолівський С.О, Ладиченко Т.В. Всесвітня історія: підручник для учнів 9 класу закладів загальної середньої освіти.-Київ: Генеза, 2017. 240 с
27. Подоляк Н.Г. Всесвітня історія. Новий час (кін. XV-XVIII ст): підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти.-Київ. Генеза, 2008. 240 с
28. Пометун О.І., Гупан Н.М. Історія України (рівень стандарту, академічний рівень): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. - Харків: Сиція, 2012. 343 с.
29. Пометун О.І. Всесвітня історія. Історія України: підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти. -Київ. Освіта, 2014. 256 с.
30. Пометун О.І., Малієнко Ю.Б. Історія України: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. - Київ. Освіта, 2013. 196 с.
31. Пометун О.І., Малієнко Ю.Б. Всесвітня історія: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. -Київ. Освіта, 2015. 261 с.
32. Пометун О.І, Дудар О.В. Історія України: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. – Київ. Освіта, 2022. 287 с.
33. Рєєнт О., Малій О. Історія України: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти.- К.: Генеза, 2009.240 с.

34. Ресент О., Малій О. Історія України (рівень стандарту, академічний рівень): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Генеза, 2010. 242 с.
35. Свідерський Ю.Ю., Ладиченко Т.В, Романшишин Н.Ю. Історія України: підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти. -Київ: Грамота, 2007.
36. Сорочинська Н.М, Гісем О.О Історія України: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. -Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2017. 272 с.
37. Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти.- Тернопіль: Астон, 2019. 256 с.
38. Хлібовська Г., М. Крижановська, О. Наумчук. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. - Тернопіль: Астон, 2023. 292 с.
39. Щупак І.Я., Бурлака В.О, Власова Н.С. Всесвітня історія: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. — Київ: УОВЦ «Оріон», 2021. 192 с
40. Шалагінова О. І., Шалагінов Б.Б. Історія стародавнього світу: підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Київ. 2006. 288 с.
41. Щупак І.Я., Морозова Л.В. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. -Запоріжжя: Прим'єр, 2010. 272с.
42. Щупак І.Я. Всесвітня історія. Новітній період (1939-2011рр.): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти.-Запоріжжя: Прим'єр, 2011. 272 с.
43. Щупак І.Я. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: УОВЦ Оріон, 2018. 208 с.
44. Щупак І.Я. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: УОВЦ Оріон, 2019. 256 с.

45. Щупак І. Я. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. — Київ : УОВЦ «Оріон», 2021. 224 с.
46. Щупак І.Я, Бурлака О.В., Желіба О.В., Піскарьова І.О. Вступ до історії України та громадянської освіти: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти НУШ, 2022. 207 с.
47. Щупак І.Я, Бурлака О.В., Желіба О.В., Піскарьова І.О. Всесвітня історія: підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти.- Київ. УОВЦ «Оріон», 2024. 208 с.
48. Щупак І.Я, Бурлака О.В., Дрібниця В.О., Желіба О.В., Піскарьова І.О. Історія України: підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти.- Київ. УОВЦ «Оріон», 2024. 192 с.
49. Щупак І.Я, Бурлака О.В., Дрібниця В.О., Желіба О.В., Піскарьова І.О. Всесвітня історія: підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти.- Київ. УОВЦ «Оріон», 2023. 256 с.
50. Атлас. Історія України. 7 клас, 2013, ДНВП “Картографія” . URL: https://znayshov.com/Books/Details/istoriia_ukrainy/7klas/atlas_istor_ukr_7_isaie_v/1642
51. Атлас. Всесвітня історія 11-й клас, 2011-2014, Осмолівський, Картографія. URL: <https://shkola.in.ua/1091-atlas-vsesvitnia-istoriia-11-klas.html>
52. Вітрянська А. Зібрання географічних карт XVIII ст. Національного музею історії України. Краєзнавство. — 2019. — № 1. — С. 129-139.
53. Історичний Атлас України / Гол. ред. Л. Винар; Упорядн.: І. Тесля, Е. Тютюко. Українське історичне товариство. – Монреаль; Нью-Йорк; Мюнхен, 1980.182 с.
54. Материалы по истории русской картографии / под ред. В. А. Кордта. – Киев, 1899. – Вып. 1: Карты всей России и южных ее областей до половины XVII века. – 15 с., 32 табл.
55. Материалы по истории русской картографии / составил В. А. Кордт. – Киев, 1910. – Вып. 2: Карты всей России и Западных ее областей до конца XVII в. – 45 с. : карти 40 од.

56. Національний атлас України URL: <http://wdc.org.ua/atlas/2010400.html>
57. Архіви України. Науково-практичний журнал №1, 2024
58. Андреева О.А., Колесник Т.О., Майстренко Л.А. Дослідження способів виготовлення, структури та властивостей шкіряного пергаменту. Вісник Хмельницького національного університету. Технічні науки. - 2017. - № 2. - С. 79-83. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchnu_tekh_2017_2_19.
59. Байцар А. Л. Україна та українці на європейських етнографічних картах. монографія – Львів : ЗУКЦ, 2022. – 328 с.
60. Блажевич Н.В., Михайлов Н. Р. Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки / М-во освіти і науки України, Держ. фонд фундамент. дослідж., Ч. 2 : Матеріали і дослідження НАН України, Ін-т археол. – Київ. 2006. – 76 с.
61. Богданова О. Розвиток ключових компетентностей учнів шляхом використання інтерактивних технологій навчання при викладанні предметів природничої освітньої галузі. 2023. С. 490-502 с. URL: https://znayshov.com/FR/15717/mv_58-490-502.pdf
62. Борисов А.В., Манігда О.В. Досвід розробки і реалізації бази даних археологічних пам'яток для дослідження систем розселення Археологія і давня історія України: Зб. наук. Пр.- Київ: ІА НАН України, 2016. — Вип. 3 (20). — С. 24-31.
63. Головань, М.С. Компетенція і компетентність: досвід теорії, теорія досвіду. Вища освіта України.— 2008.— № 3.— С. 23-30.
64. Гриневич Л. Нова Українська Школа: концептуальні засади. Київ, 2016. 40с.
65. Гупан Н. М., Пометун О. І. Розвиток змісту вітчизняного підручника з історії за часів незалежної України. – 2017. – № 5/3. – С. 88–93.
66. Гуржій О.І. Український історико-географічний збірник. Вип. 2. АН УРСР. Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1972. – 280 с.
67. Дзендзелюк Л. Документи на пергаменті: способи дослідження, реставрації, збереження / Леся Дзендзелюк, Любов Льода // Записки

Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. — 2013. — Вип. 5. — С. 279—297. — Бібліогр.: с. 294—297

68. Задорожна Л. В. Теоретико-методичні засади формування просторової компетентності учнів у процесі навчання історії Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін» / упоряд. Г. Г. Яковенко. — Харків, 2014. — С. 25-32.

69. Замлинський М.Л. , Балатуневич Т.А. Спеціальні історичні дисципліни: - К.: НМК ВО, 1992. - 324 с.

70. Картографія та історія України : зб. наук. пр. / Х. С. Бойко, Н. В. Бортняк, М. Г. Вавричин [та ін.]; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Львів. від-ня, Брандон. ун-т. — Львів; Київ;Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. — 340, [4] с., [6] арк. карт : карти.

71. Книш І. Основи картографії : навч.-метод. посібник для студентів спеціальності 101 — Екологія та інших природничих спеціальностей — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. — 236 с

72. Коник Ю.О. Складання генеральних карт і планів як напрямок діяльності губернської межевої служби Півдня України в останній третині XVIII — першій третині XIX ст. // Український історичний журнал. — 2011. — № 3. — С. 74-94.

73. Котляр Ю. В. Історична географія. Спецкурс з історії : навчальний посібник / Ю. В. Котляр. — Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. — 216 с.

74. Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття. Український археографічний щорічник. — К., 2004. — Вип. 8/9. — С. 157-189.

75. Мороз П. Історична предметна компетентність учнів старшої школи: визначення та складники. Реалізація компетентнісно орієнтованого навчання в освіті: теоретичний і практичний аспекти: збірник наукових праць за

матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 4 листопада 2019 р.). К., 2019. С. 211–214.

76. Мотуз Т. В. Розвиток професійних компетентностей вчителя в умовах реформування системи загальної середньої освіти. Вісник післядипломної освіти. Серія: Педагогічні науки.- 2020. 12, 166-179.

77. Остапчук С. М. Картографія: відкрий свою «terra incognita» начальний посібник.-Рівне: НУВГП, 2019.-315 с.

78. Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.). Зап. Львів. наук. б-ки ім. В.Стефаника. — 2008. — Вип. 1 (16). — С. 435-458.

79. Падюка Н. Картографічна спадщина Ніколя Сансона (1600–1667) та його спадкоємців у фонді кабінету картографії Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника . - 2013. - № 5. - С. 184-216. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lnnbyivs_2013_5_13

80. Поливач К. Природна та культурна спадщина України: досвід тематичного вивчення та атласного електронного картографування / К. Поливач // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. — 2021. — Число 15. — С. 133-159. — Бібліогр.: 17 назв. — укр

81. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. – К.: Генеза, 2005. – 330 с.

82. Пономаренко Л. А. Картографічні матеріали України XVIII століття як історико-географічне джерело / Відп. ред. Г. В. Боряк; Упор. Р. І. Сосса. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2022. – 133 с.

83. Рибак А. А. Історична картографія: теоретичні та практичні здобутки, знакові персоналії та публікації / А. А. Рибак // Часопис картографії. - 2013. - Вип. 6. - С. 270-278.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ktvsh_2013_6_27

84. Рудь М. Компетентнісний підхід в освіті // Вісник Львів. ун-ту. Серія: Педагогіка. 2005. Вип. 21.Ч.1. С. 73-82
85. Сінкевич І., Полтавець О. Історична карта: матеріали до курсу «Історична географія». Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. 2008. № 2. С. 180–186
86. Сосса Р. І. Розвиток історичної картографії в Україні. Український географічний журнал. 2020. № 2(110). С. 57-64.
87. Терла Г.В., Лаврик Г.В. Державні стандарти освіти і національне освітнє законодавств: навч. посіб., 2014.-208 с.
88. Тітова С.В. Географічні карти та картографічний метод дослідження (1 том - Географічні карти) (2 том — Картографічний метод дослідження)—Київ. 2017. – 150 с.
89. Третьякова О.В Картографічні вміння як складник просторової компетентності. Теорія та методика навчання суспільних дисциплін»: науково-педагогічний журнал, №1(6), СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2018. 3-5 с.
90. Федчиняк, А. О. Структура аксіологічної компетентності в шкільній історичній освіті. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: науковий журнал / Міністерство освіти і науки України, Сумський державний університет імені А. С.Макаренка. – Суми. 2013. – № 1 (27). – С. 190–198.
91. Харченко А. О. Формування ключових компетентностей учнів на уроках історії. – Одеса: Університет Ушинського, 2022. – С. 120-127.
92. Хведченя С. "Шлях із Варягів у Греки": з давніх-давен і до сьогодення / С. Хведченя // Історико-географічні дослідження в Україні. - 2015. - Чис. 13. - С. 151-174. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Igdu_2015_13_10
93. Хведченя С. Перші українські монастирські карти. Історико-географічні дослідження в Україні. - 1998. - 4. - С. 70-79. - Режим доступу:
94. Цільмак О. М. Складові структури компетентностей. Наука і освіта. – 2009. – №1-2. – С. 128-135.

95. Часопис картографії: Збірник наукових праць. – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2013. – Вип. 6. – 282 с.
96. Яковенко Г.Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. – Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. – 324 с.
97. Ivan Savchuk. Картографічна спадщина Володимира Кубійовича (на прикладі “Історичного атласу України”). *Entsykroperedychnyi Visnyk Ukrainy* [The Encyclopedia Herald of Ukraine], 2020, 12, pp.9 - 16.
98. Географічний та історичний простір. Історична карта як джерело інформації #1 URL:<https://www.youtube.com/watch?v=rr3PL0E-zrc>
99. Громадянська та історична освіта: діяльнісний підхід до навчання історії у 5-6 класах за модельними програмами нової української школи» URL:<http://historic.pnpu.edu.ua/index.php/6837/>
100. Ільченко В. Три давні карти України і дивовижна поінформованість однієї з найстаріших газет світу // УКРІНФОРМ. – 2023. – 25 травня. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3714249-tri-karti-ukraini-i-divovizna-poinformovanist-odniei-z-najstarisih-gazet-svitu.html?fbclid=IwAR2pTAvwk59shobKzrFRS8h-oRAgkLtujV0MA4PsVRU1z5R0_jyGhbcExj0
101. Історико-етнографічні регіони України. Топоніміка України #3 URL:https://www.youtube.com/watch?v=_iKhPOrYch0&list=PLk9k-DHb7prZUpyNfr6jsGzpDGUkTnkNI&index=3
102. Малєєв Ю.М. Археологічні карти. Енциклопедія Сучасної України. НАН України, НТШ.– Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. URL:<https://esu.com.ua/article-44780>
103. Павлович, О. (2023). Практичні заняття на уроках історії як засіб формування історичних компетентностей учнів. *Scientific Collection «InterConf»*, (148), 199–202. Retrieved from URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/2814>

104. Українські землі на картах упродовж історії #2
 URL:<https://www.youtube.com/watch?v=uLtZ77T5oJI&list=PLk9k-DHb7prZUpyNfr6jsGzpDGUkTnkNI&index=2>
105. Imago Mundi: найдавніша відома карта
 URL:<https://www.thearchaeologist.org/blog/imago-mundi-the-oldest-known-map>
106. Pi-stacja UA - освітня онлайн-платформа, що надає учням вільний доступ до якісних навчальних матеріалів, які повністю відповідають змісту програм НУШ URL:<https://www.youtube.com/@pistacja-ua>
107. http://www.myhailoprokopchuk.edukit.mk.ua/dosvid/robota_z_istorichnoyu_kartoyu_na_urokah_istorii/
108. https://myukraineyatsenko.blogspot.com/2015/11/blog-post_18.html

ДОДАТКИ

Додаток А.

Уламок бивня мамонта довжиною близько 21 см із слідами штучної обробки та геометричним візерунком. Мізинська культура.

Межиріч-карта - зображення місцевості на бивні мамонта. XV тис. до н. е.

URL: <https://spadok.org.ua/starozhytnosti/doistorychni-karty-ukrayiny>

Додаток Б.

Вавилонська карта світу, відома як Imago Mundi

URL: <https://www.thearchaeologist.org/>

Додаток В.

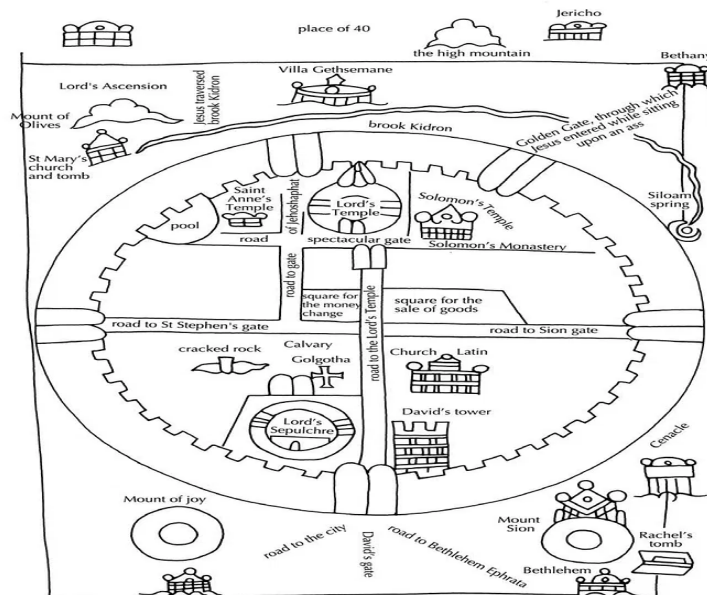
«Карта світу Птолемея», бл. 150 року.

URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/MP12/#&gid=2&pid=1>

Додаток Г.

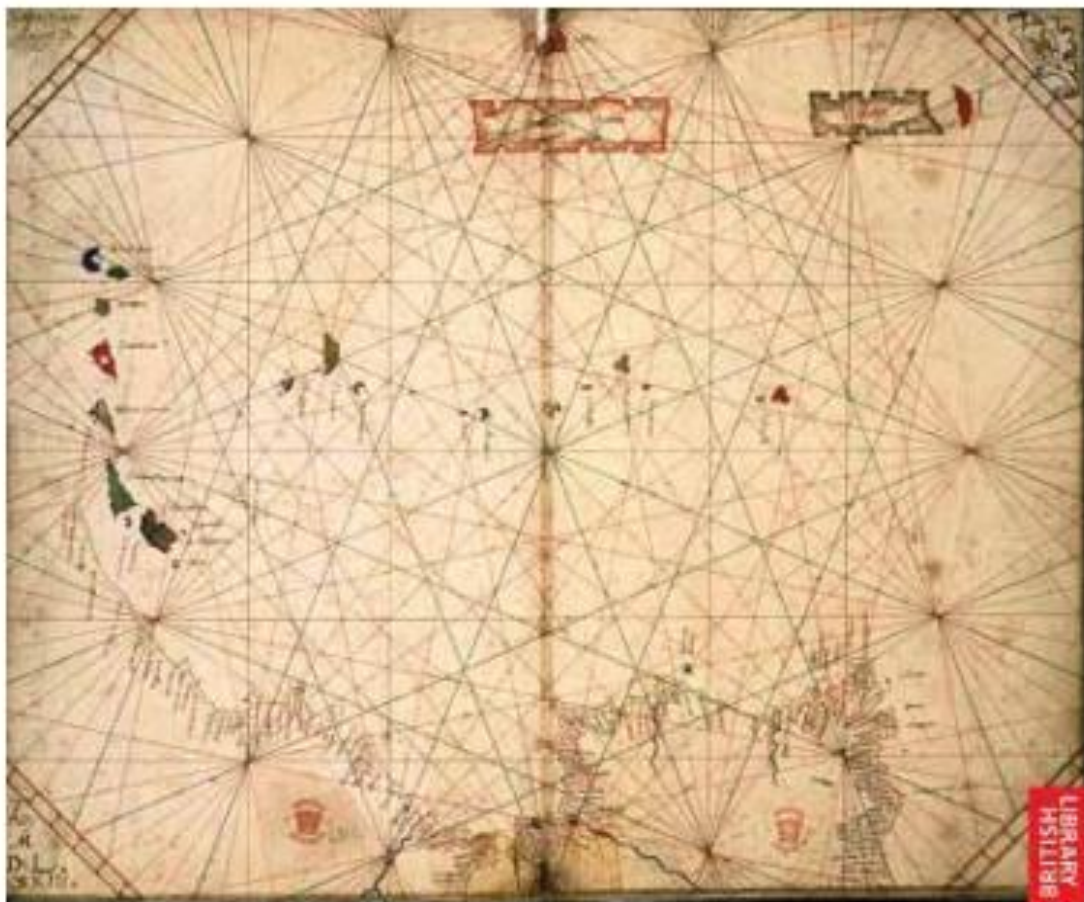
Монастирська карта (A map of the Holy Land)

URL: <https://www.medievalists.net/2023/06/what-were-12th-century-maps-of-the-holy-land-meant-to-express/>

Додаток Д.

Портолан італійської школи (Бенінказа Граціозо, 1463 р.).

Карти-портолани XIII-XVII ст.: особливості та роль у розвитку картографії. — Київ : Видавництво географічної літератури «Обрії», 2009. — 408 с. (с.105)

Додаток Е .

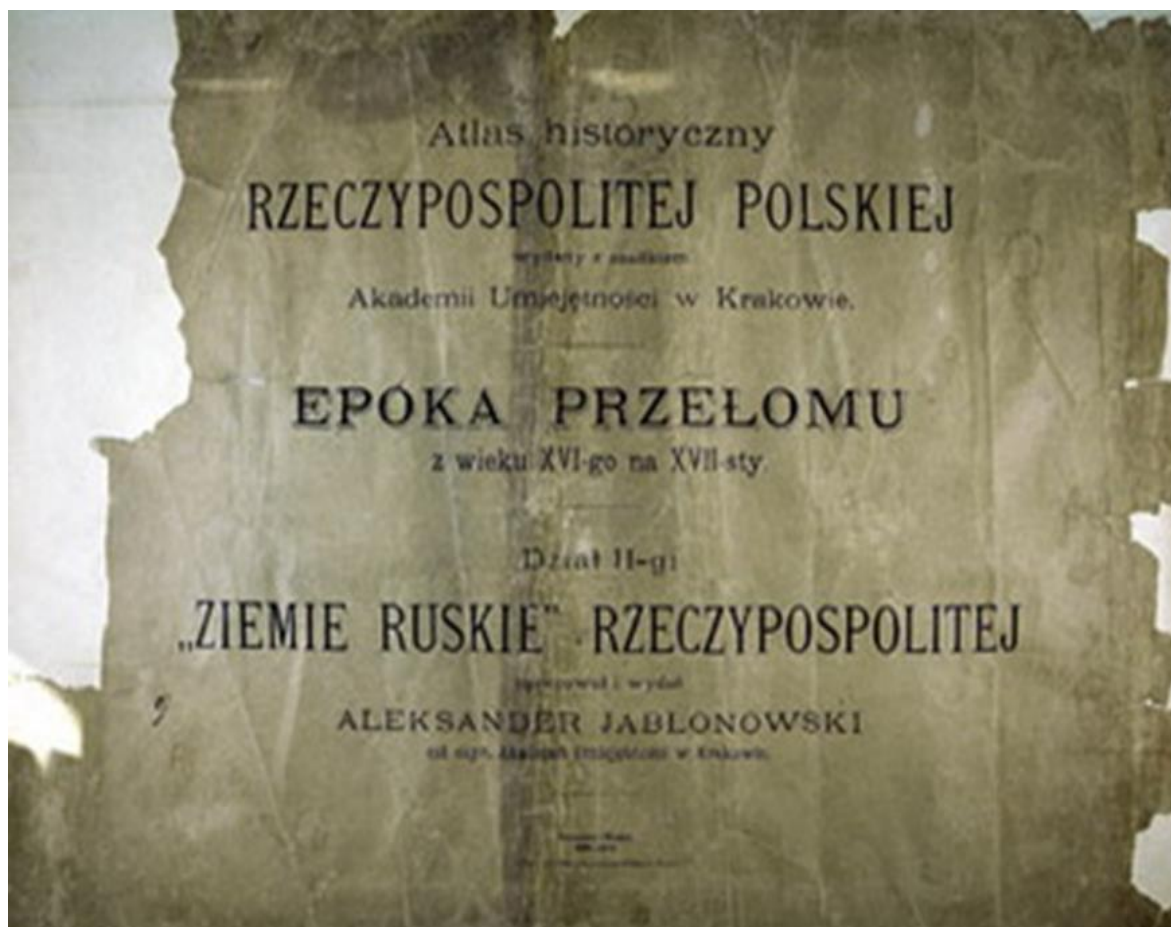
Карта-схема «Шлях із Варягів у Греки»

Хведченя С. "Шлях із Варягів у Греки": з давніх-давен і до сьогодні. Історико-географічні дослідження в Україні. - 2015. - Чис. 13. - С. 151-174. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Igdu_2015_13_10.

Додаток Ж.

Історичний атлас. «Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej ...: «Ziemie ruski» Rzeczypospolitej» (Варшава, Відень, 188а9–1904)

Сосса Р. І. Розвиток історичної картографії в Україні. Український географічний журнал. 2020. № 2(110). С. 57-64.

Додаток И.

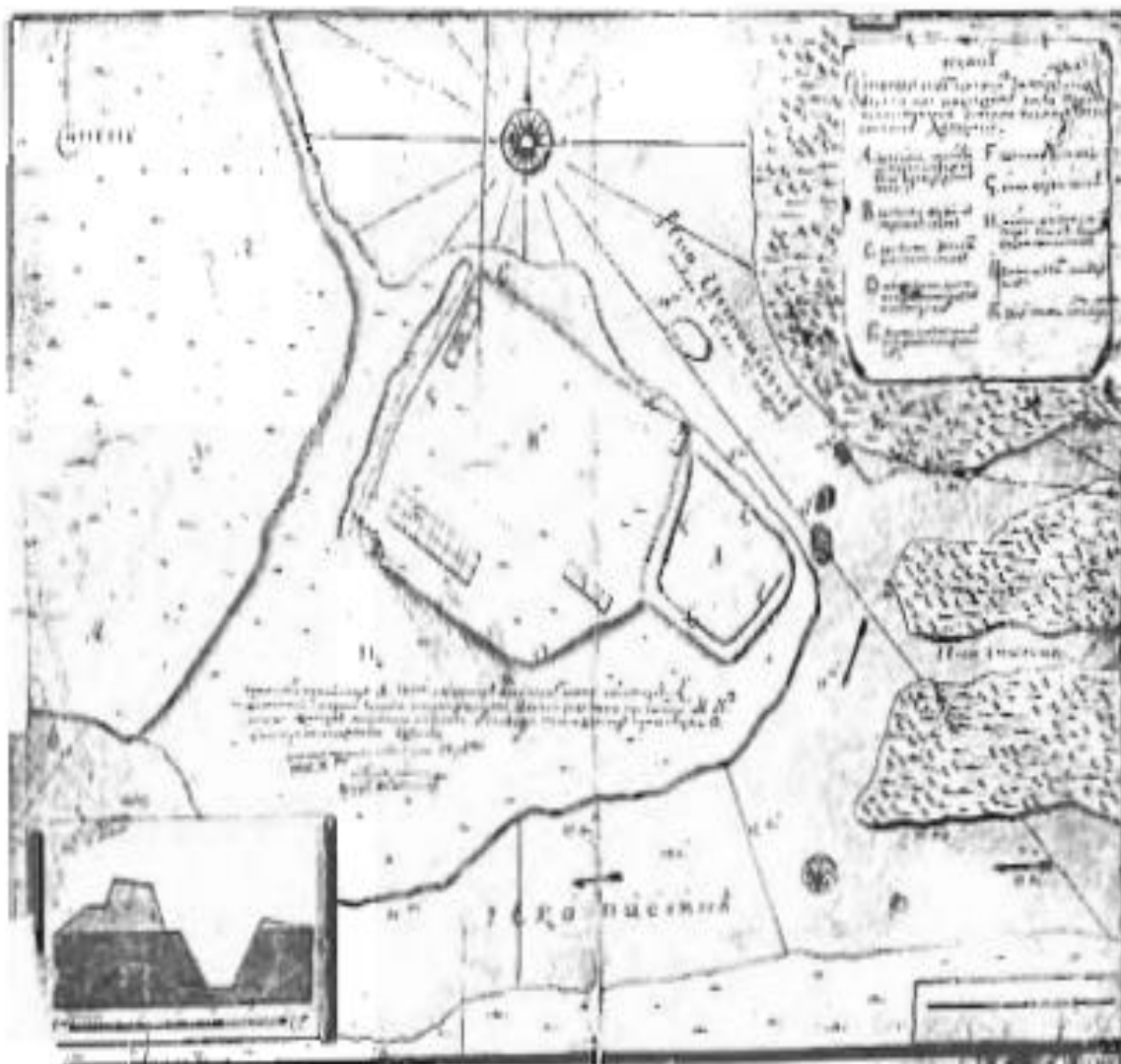
Спеціальна карта України Г. де Боплана, секція V (Гданськ, 1650)

Національний атлас України <http://wdc.org.ua/atlas/2010400.html>

Додаток К. Група картографічних матеріалів Козацької доби

План Старої Січі (Чортомлицької) 1738 року

Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття. Український археографічний щорічник. — К., 2004. — Вип. 8/9. — С. 157-189.

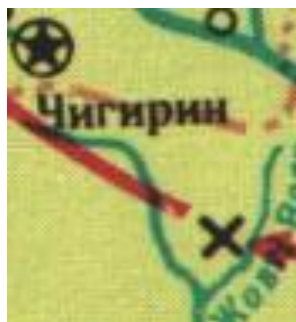
Карта «Українська держава за часів гетьмана Богдана Хмельницького

1648-1657 року»

МАПА 23

- * Столиця Гетьманської України
 * Полкові міста
 — Границі Української Козацької Держави за гетьмана Богдана Хмельницького після повстання проти Польщі 1648 р.
 — — — — — Землі прилучені на недовгий час до України
 ————— Перший похід Богдана Хмельницького 1648 р.
 ————— Другий похід Богдана Хмельницького 1649 р.
 ————— Третій похід Богдана Хмельницького 1651 р.
 ————— Походи на Молдавію
 ■ Територія українських земель

Історичний Атлас України / Гол. ред. Л. Винар; Упорядн.: І. Тесля, Е. Тютюко. Українське історичне товариство. – Монреаль; Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. – 182 с.

«Українська держава гетьмана за гетьмана Петра Дорошенка

(1665-1676 pp.)»

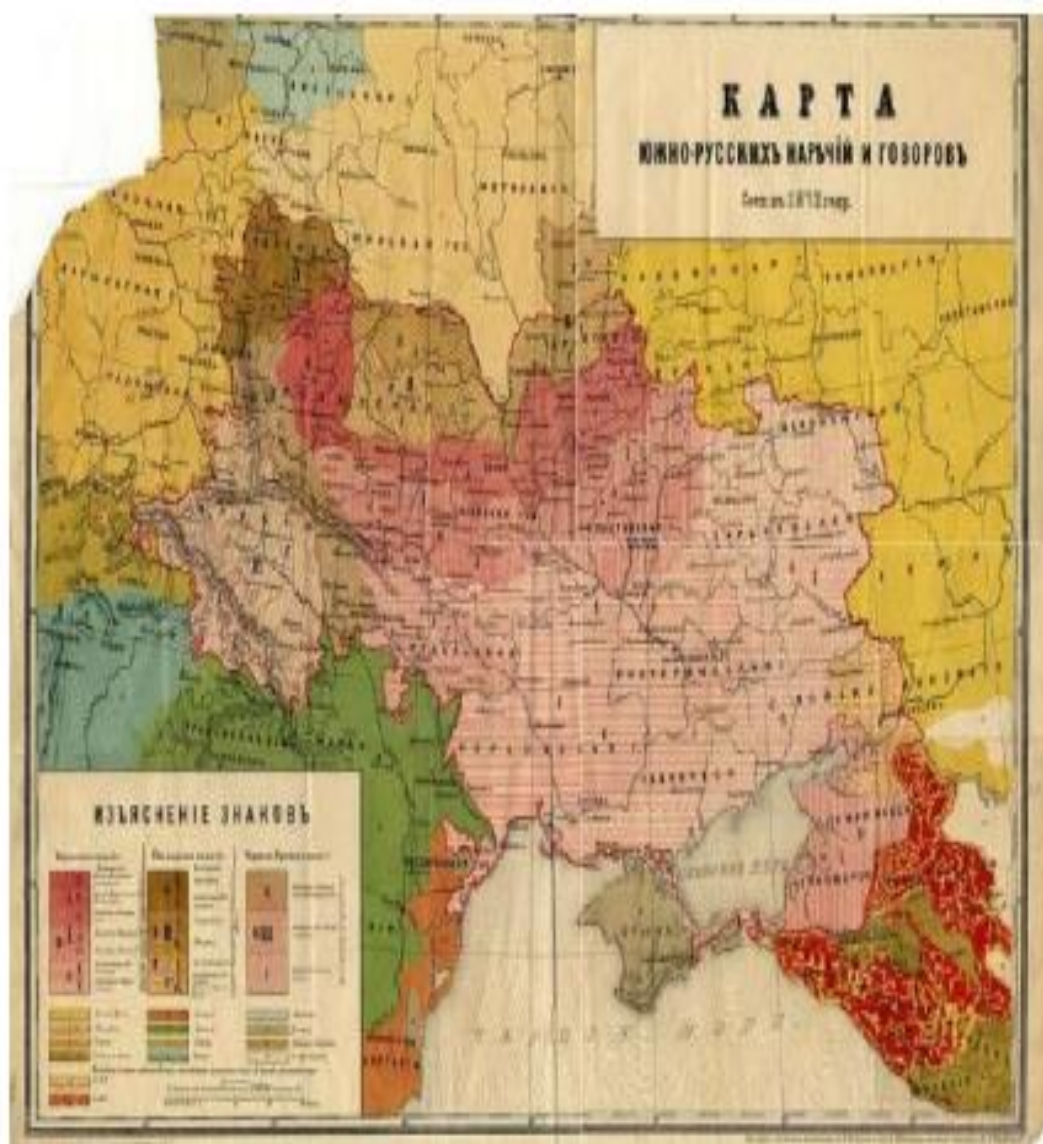
УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА за гетьмана Петра Дорошенка (1665-1676 pp.)

Історичний Атлас України / Гол. ред. Л. Винар; Упорядн.: І. Тесля, Е. Тютюко. Українське історичне товариство. – Монреаль; Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. – 182 с.

Додаток Л. Етнографічно-діалектична група картографічних матеріалів

«Карта южно-русских наречий и говоров» 1871 р. П. Чубинський та К.
Михальчук

Байцар А. Л. Україна та українці на європейських етнографічних картах.
монографія – Львів : ЗУКЦ, 2022. – 328 с.

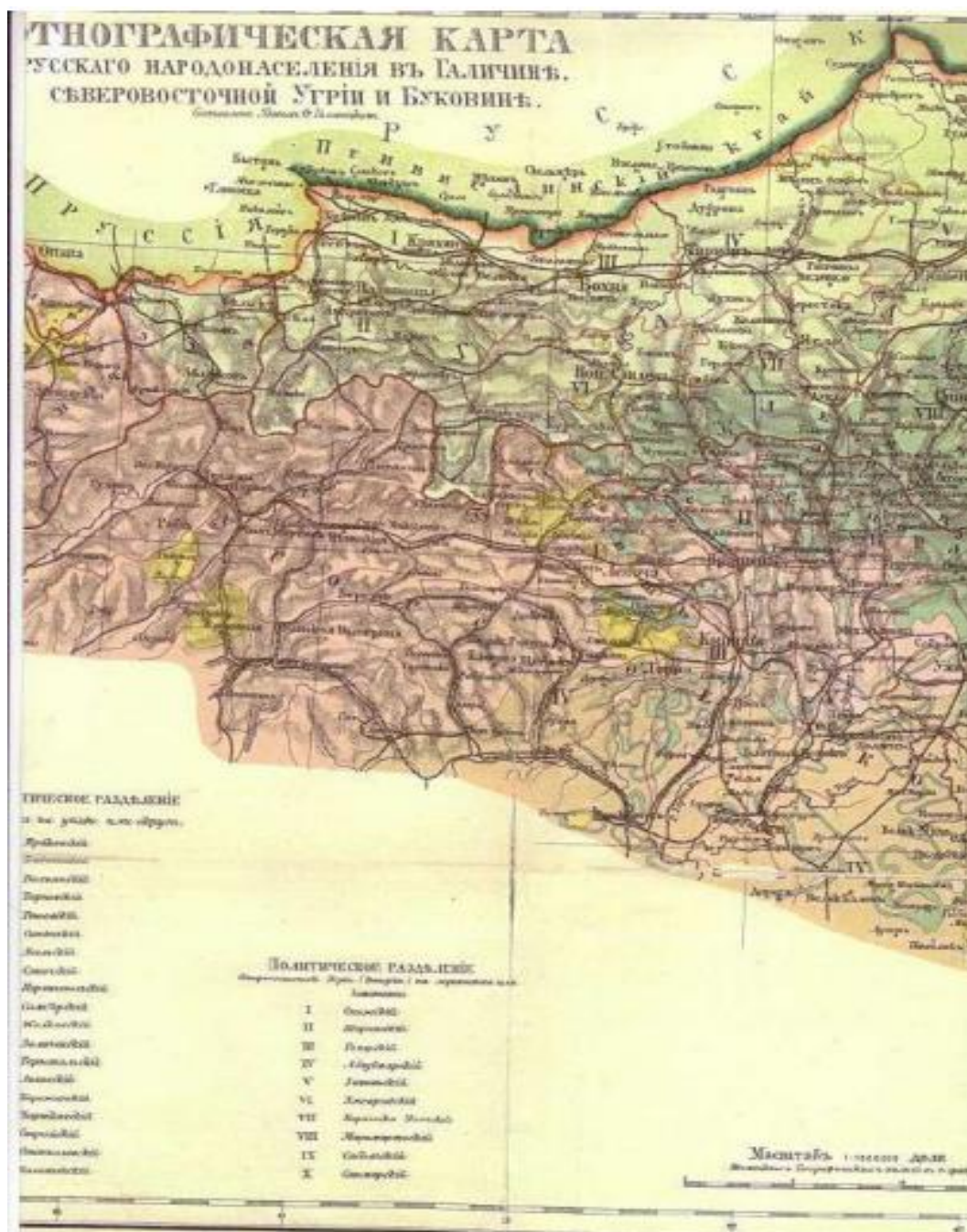
Діалектологічна карта України 1923 р.

URL:http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0014018

1875 р. Яків Головацький «Етнографическая карта русскаго народонаселения Галичины, северо-восточной Угрии и Буковины»

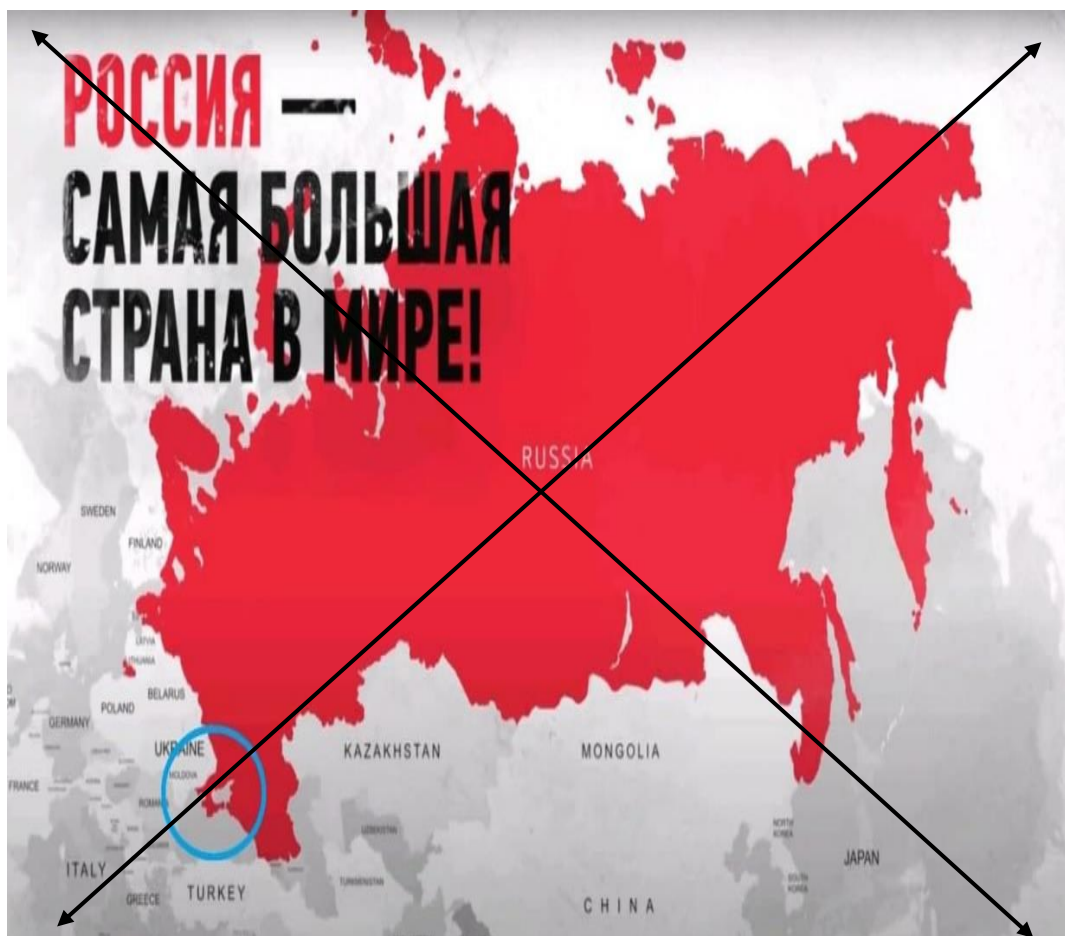
(Етнографічна карта народонаселення в Галичині, північно-східній Угорщині
і Буковині)

Байцар А. Л. Україна та українці на європейських етнографічних картах.
монографія – Львів : ЗУКЦ, 2022. – 328 с. (с.108-109).

Додаток М. Картографічні матеріали – вид політичної пропаганди

Російська пропаганда ХХІ століття. Карта: РФ разом з деякими областями України, Естонією та Грузією

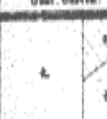
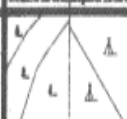
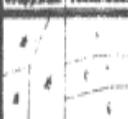
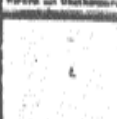
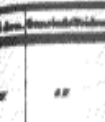
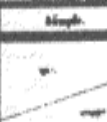
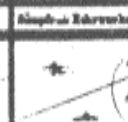
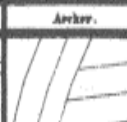
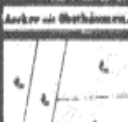
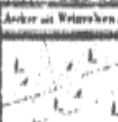
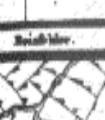
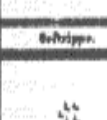
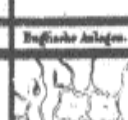
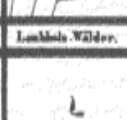
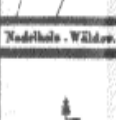
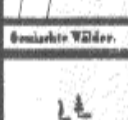
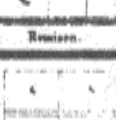
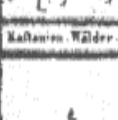
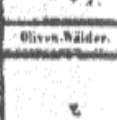
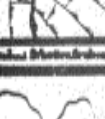
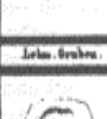
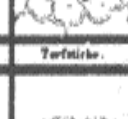
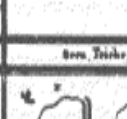
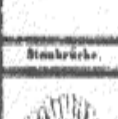
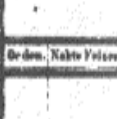
URL: <https://panoptikon.org/world/132219-rosijska-propaganda-na-karti-rf-kilka-oblastejj-ukrajni.html>

Додаток Н.

Таблица умовних позначень для кадастрових

ZEICHEN ERKLÄRUNG

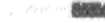
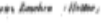
für die lithographirten Katastral-Mappen vom 1ten Jänner 18 angefangen.

 Gärt. Gärten.	 Obst. Gärten.	 Heimath. Gärten.	 Wald. Gärten, Bäume, Obst.	 Lehrer. Bäume.	 Grupp. Bäume, Tücher. Bäume.	 Trichter. Bäume.	 Nach. Bäume.	 Wiese mit Obstbäumen.
 den. Obstbäumen.	 Bäume.	 Bäume mit Obstbäumen.	 Archer.	 Reihe mit Trichter. Archer.	 Archer mit Obstbäumen.	 Archer mit Obstbäumen.	 Archer mit Obstbäumen.	 Archer mit Obstbäumen.
 Reihe. Bäume.	 Grupp. Bäume.	 Engländer. Anlagen.	 Landschaft. Wälder.	 Nadelholz. Wälder.	 Gemischte Wälder.	 Reihen.	 Kastanien. Wälder.	 Oliv. Wälder.
 den. Obstbäumen.	 Lehrer. Gärten.	 Trichter. Bäume.	 den. Trichter, Pläne und Räder mit Bäumen.	 Reihe. Bäume.	 Reihe. Bäume.	 Reihe. Bäume.	 Reihe. Bäume.	 Reihe. Bäume.

Gebäude.

Conventionelle Bezeichnungen.

 Kirche.	 Offene Fläche.	 Heimath. Gebäude.	 Heimath. Gebäude.	 Kaser.	 Posthaus.	 Wasserhaus.	 Wasserhaus.
 Kirche.	 Offene Fläche.	 Heimath. Gebäude.	 Heimath. Gebäude.	 Kaser.	 Posthaus.	 Wasserhaus.	 Wasserhaus.

 Kirche.	 Offene Fläche.	 Heimath. Gebäude.	 Heimath. Gebäude.	 Kaser.	 Posthaus.	 Wasserhaus.	 Wasserhaus.
 Kirche.	 Offene Fläche.	 Heimath. Gebäude.	 Heimath. Gebäude.	 Kaser.	 Posthaus.	 Wasserhaus.	 Wasserhaus.

 Kirche.	 Offene Fläche.	 Heimath. Gebäude.	 Heimath. Gebäude.	 Kaser.	 Posthaus.	 Wasserhaus.	 Wasserhaus.
 Kirche.	 Offene Fläche.	 Heimath. Gebäude.	 Heimath. Gebäude.	 Kaser.	 Posthaus.	 Wasserhaus.	 Wasserhaus.

 Kirche.	 Offene Fläche.	 Heimath. Gebäude.	
--	---	--	--

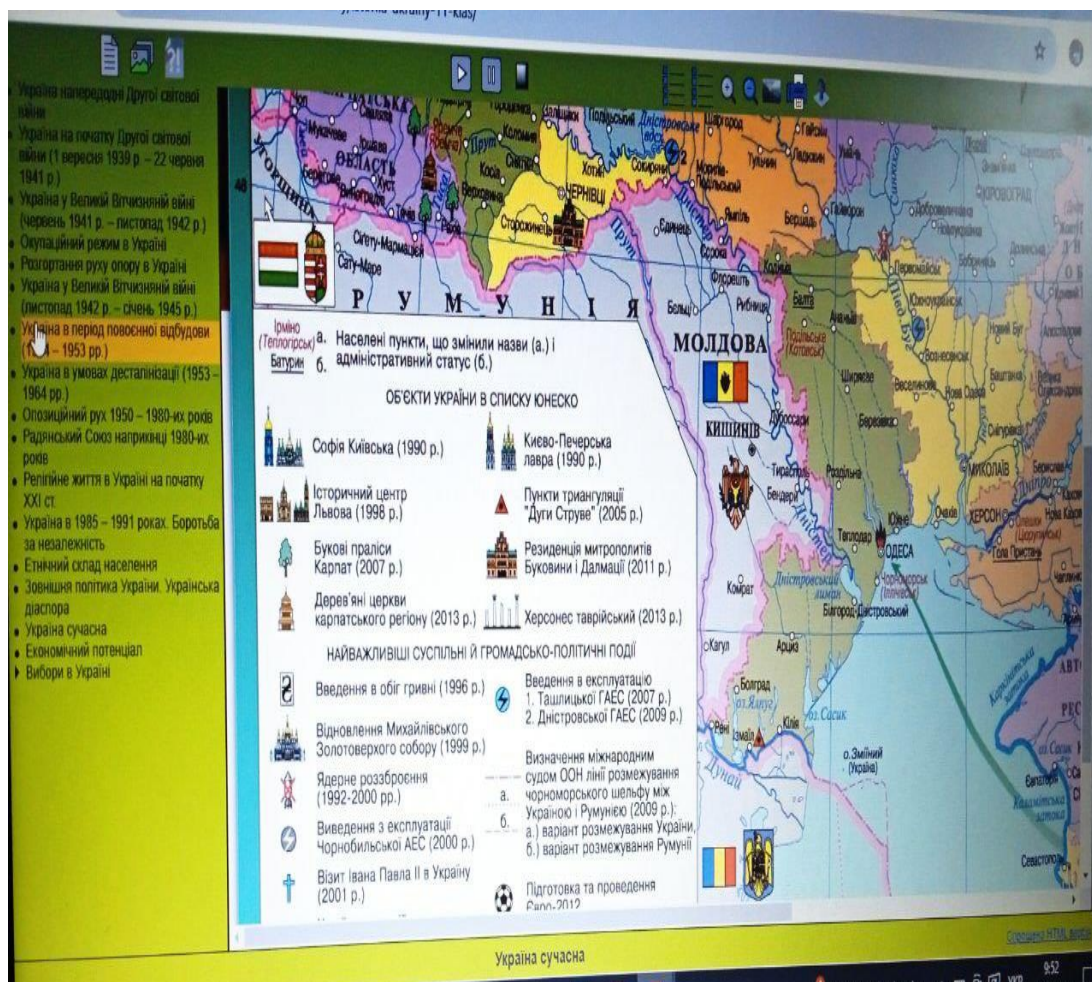
карт

Мал. 1. Таблиця умовних позначень на кадастрових картах

Картографія та історія України: збірник наукових праць. Присвячується 400-річчю від народження Гійома Левассера де Боплана / Ред. кол.: Я. Дашкевич, Ю. Сливка, П. Сохань, О. Шаблій, А. Рудницький, А. Б. Перналь; Упорядн. М. Вавричин. Брандонський університет; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського – Львівське відділення. Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – 360 с.

Додаток П. Інтерактивні картографічні матеріали

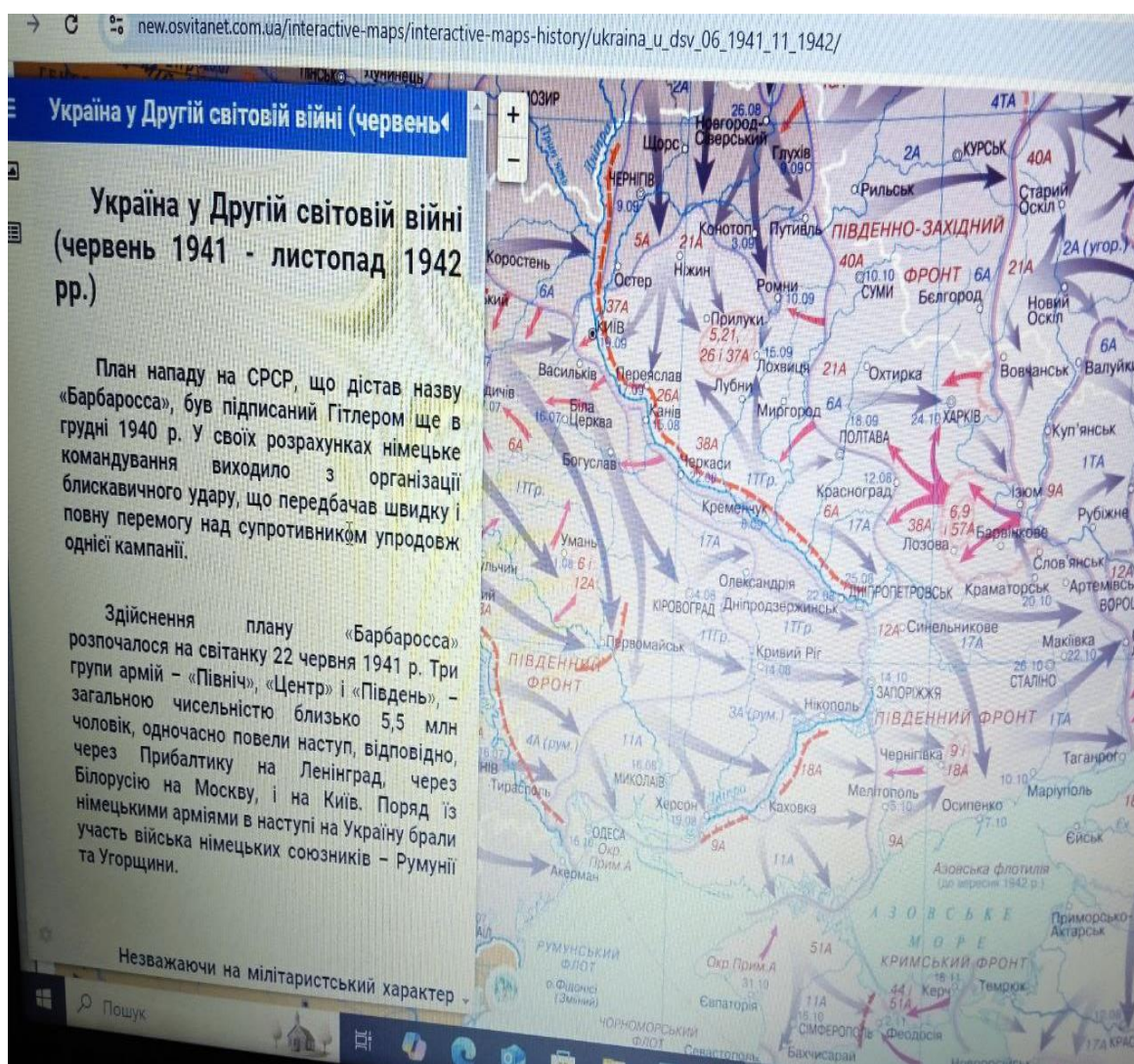
Навчальні атласи. Історія України 11 клас. Україна сучасна

URL: <https://new.osvitanet.com.ua/istoriia-ukrainy/istoriia-ukrainy-11-klas/>

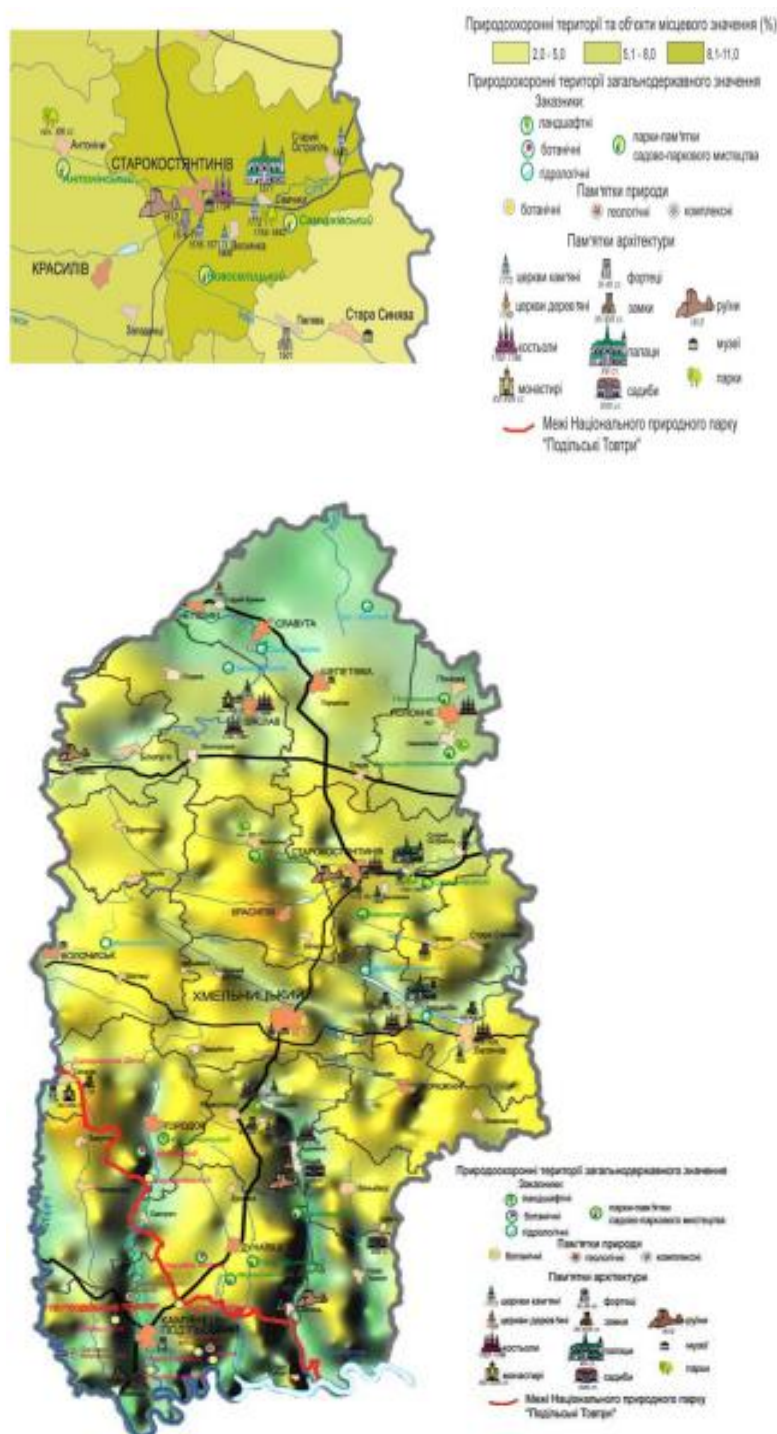
Інтерактивні карти. Історія. Україна у Другій світовій війні

(червень 1941 - листопад 1942 рр.)

URL: https://new.osvitanet.com.ua/interactive-maps/interactive-maps-history/ukraina_u_dsv_06_1941_11_1942/

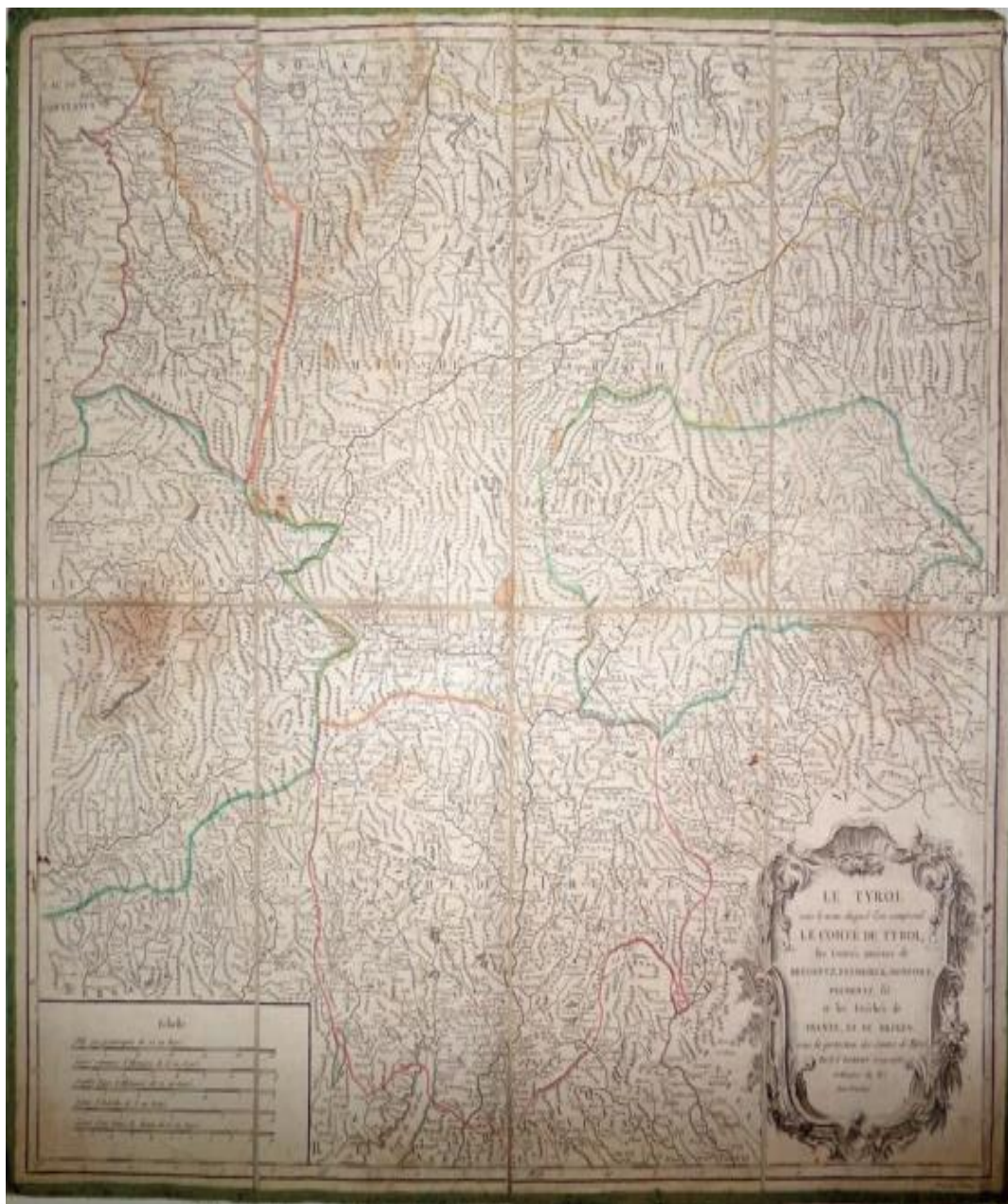
Фрагмент та легенда карти «Природна й культурна спадщина Хмельницької області» та з її об'ємним зображенням рельєфу

Часопис картографії: Збірник наукових праць. – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2013. – Вип. 6. – 282 с. (С. 45,46)

Додаток Р. Вогонді, Жіль Робер де. Карта «Тироль, під ім'ям якого мається на увазі графство Тироль, приєднані графства Брегенц, Фельдкірк, Монфор, Плуденц та інші, і єпархії Трент і Бріксен, які під протекцією Тироля».

Франція, до 1757

р.

Вістряньська А. Зібрання географічних карт XVIII ст. Національного музею історії України. Краєзнавство. — 2019. — № 1. — С. 129-139

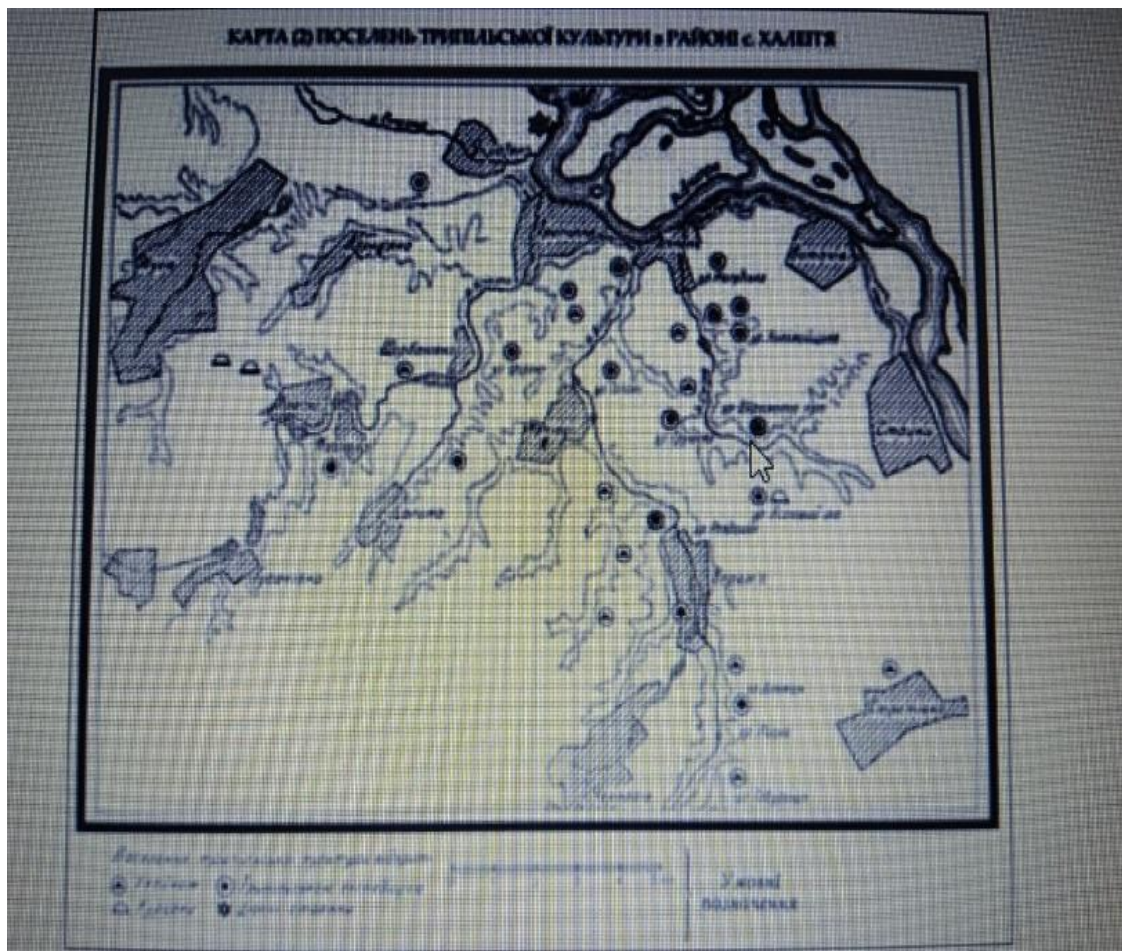
Додаток С. Трипільська археологічна культура

Карта Трипільська археологічна культура

URL: <https://sites.google.com/view/hist-world-and-ukraine-grade-6/R1/8>

Карта поселень трипільської культури в районі с. Халеп'я

(за Т. С. Пассек), 1940 рік.

Блажевич Н.В., Михайлов Н. Р. Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки / М-во освіти і науки України, Держ. фонд фундамент. дослідж., Ч. 2 : Матеріали і дослідження НАН України, Ін-т археол. – Київ. 2006. – 76 с.

Додаток У.

Перша світова війна. Бойові дії в Європі

Полянський П.Б. всесвітня історія 1914-1939. Підруч. Для 10-го кл. загально-освіт. закл.-К: Генеза , 2003,-288с. іл. табл. Карти

Додаток Ф.

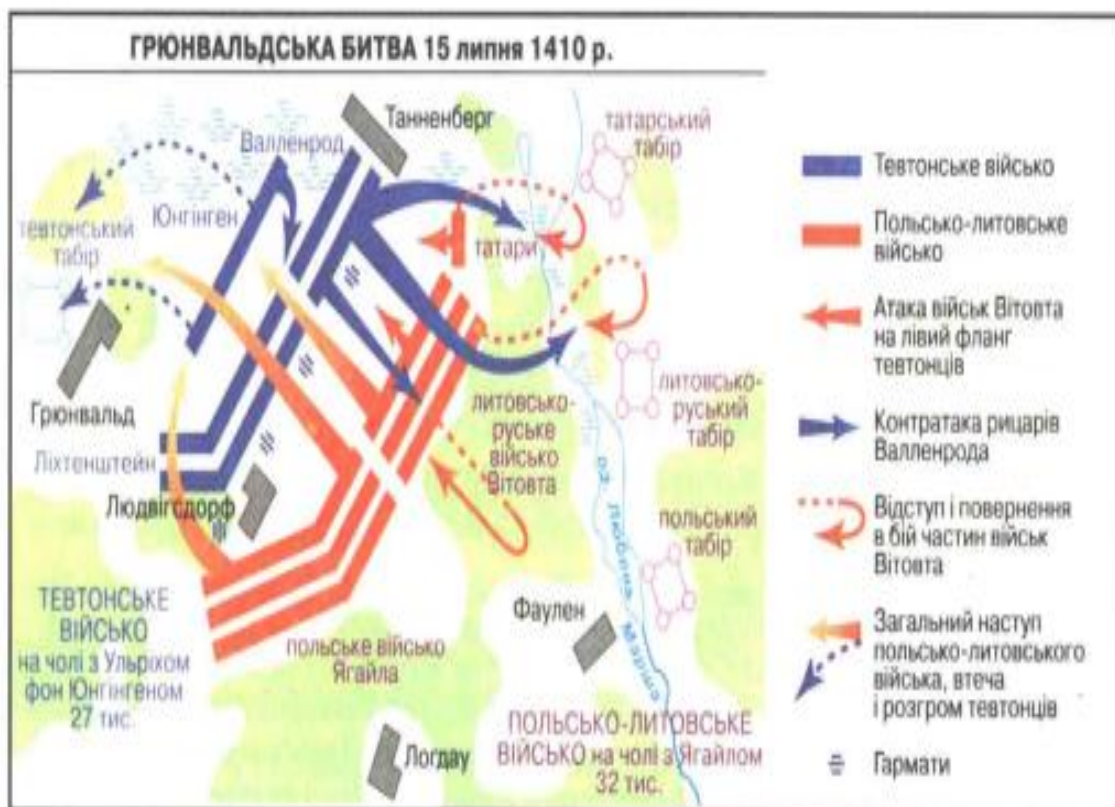
Карто-завдання:

Розгляньте стародавню — XIV ст. (1) і сучасну фізичну (2) карти Європи. Обговоріть у парах, що в них спільного, а що - відмінного

Пометун О.І., Малієнко Ю.Б. Історія України: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. - Київ. Освіта, 2013. 196 с.

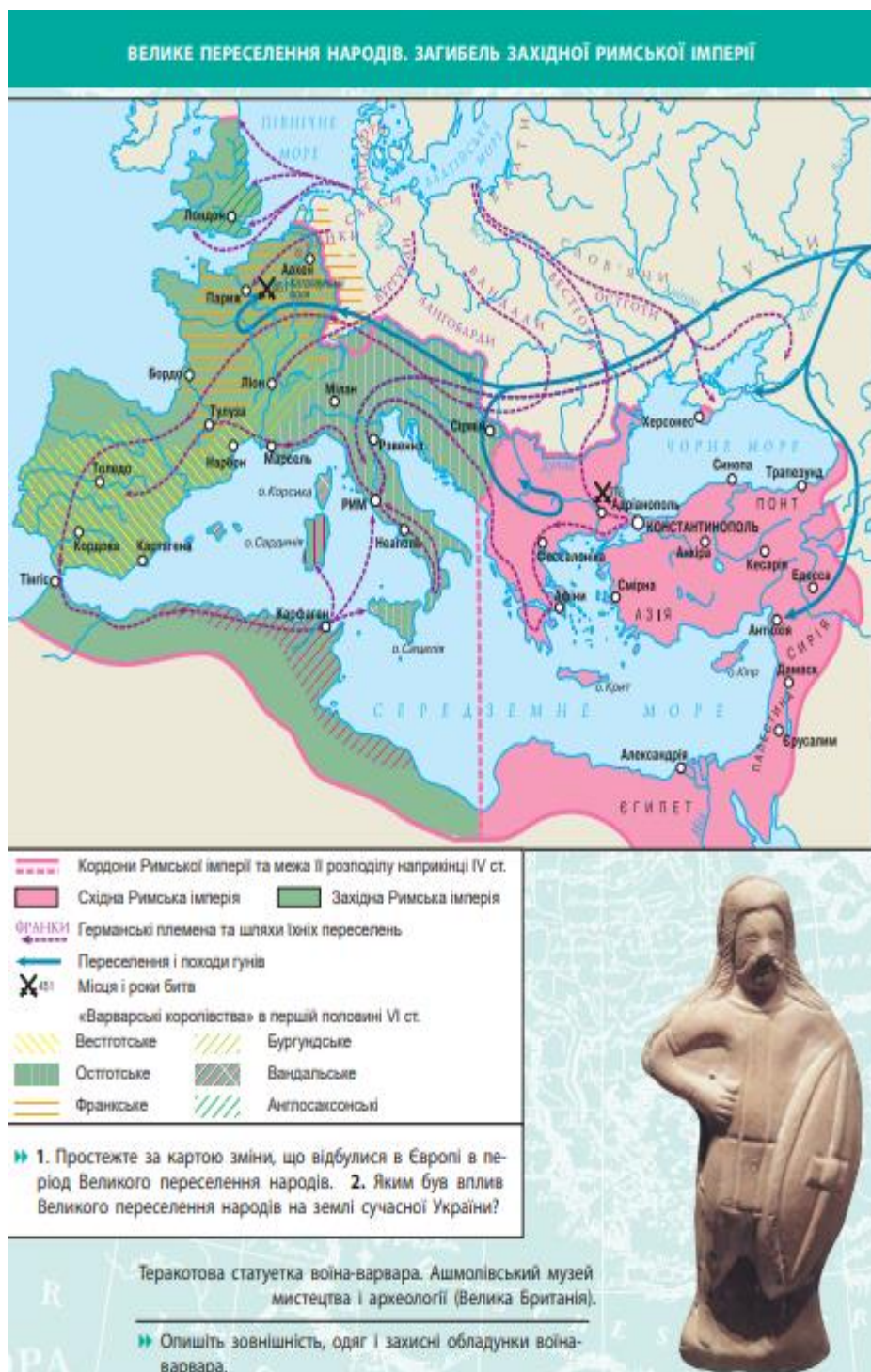
Додаток Х. План Грюнвальдської битви 15 липня 1410 року

Свідерський Ю.Ю., Ладиченко Т.В, Романшишин Н.Ю. Історія України: підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти. -Київ: Грамота, 2007. (с.189)

Додаток Ц.

«Велике переселення народів. Загибель Західної Римської імперії»

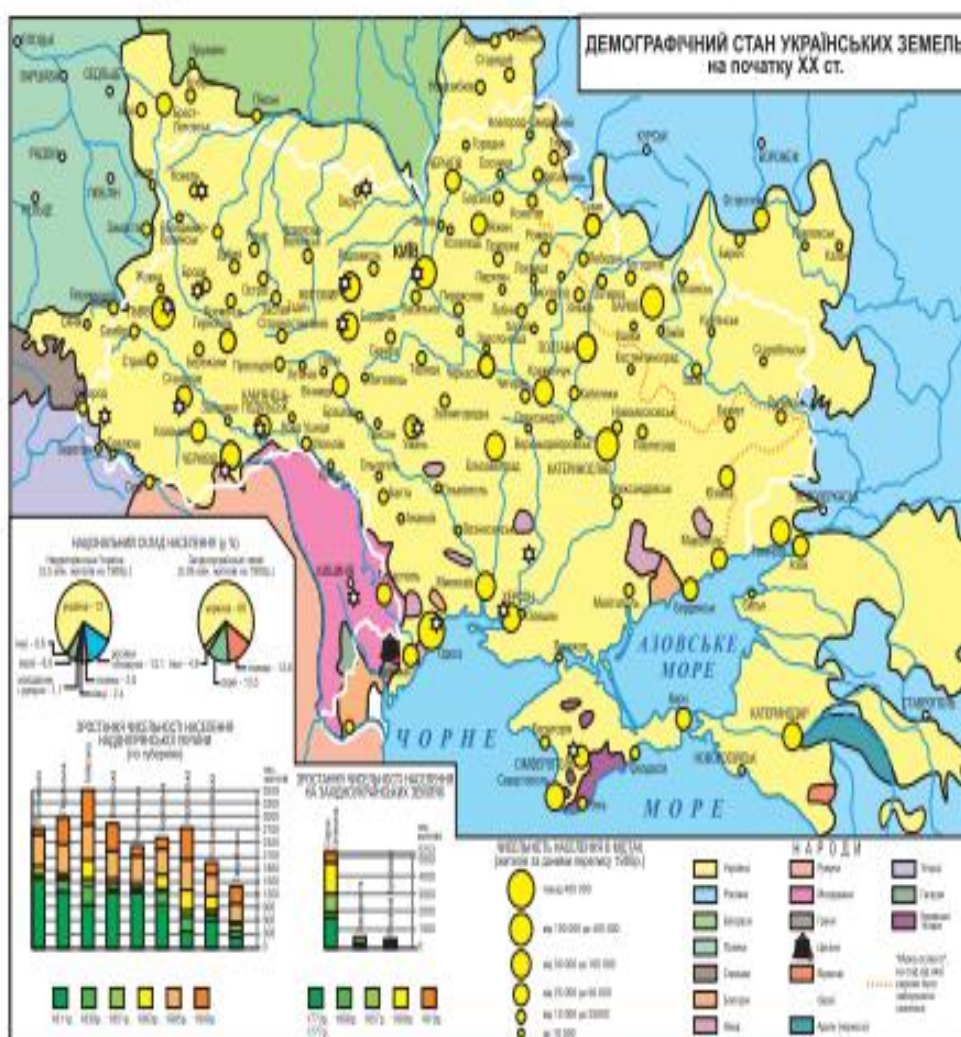

Гісем О.В., Мартинюк О.О. Всесвітня історія: підручник для учнів 7 класу закладів загальної середньої освіти. -Харків: Ранок, 2024. 224 с.

Додаток III.

Демографічний стан українських земель на початку XX ст.

II. Робота з картою.

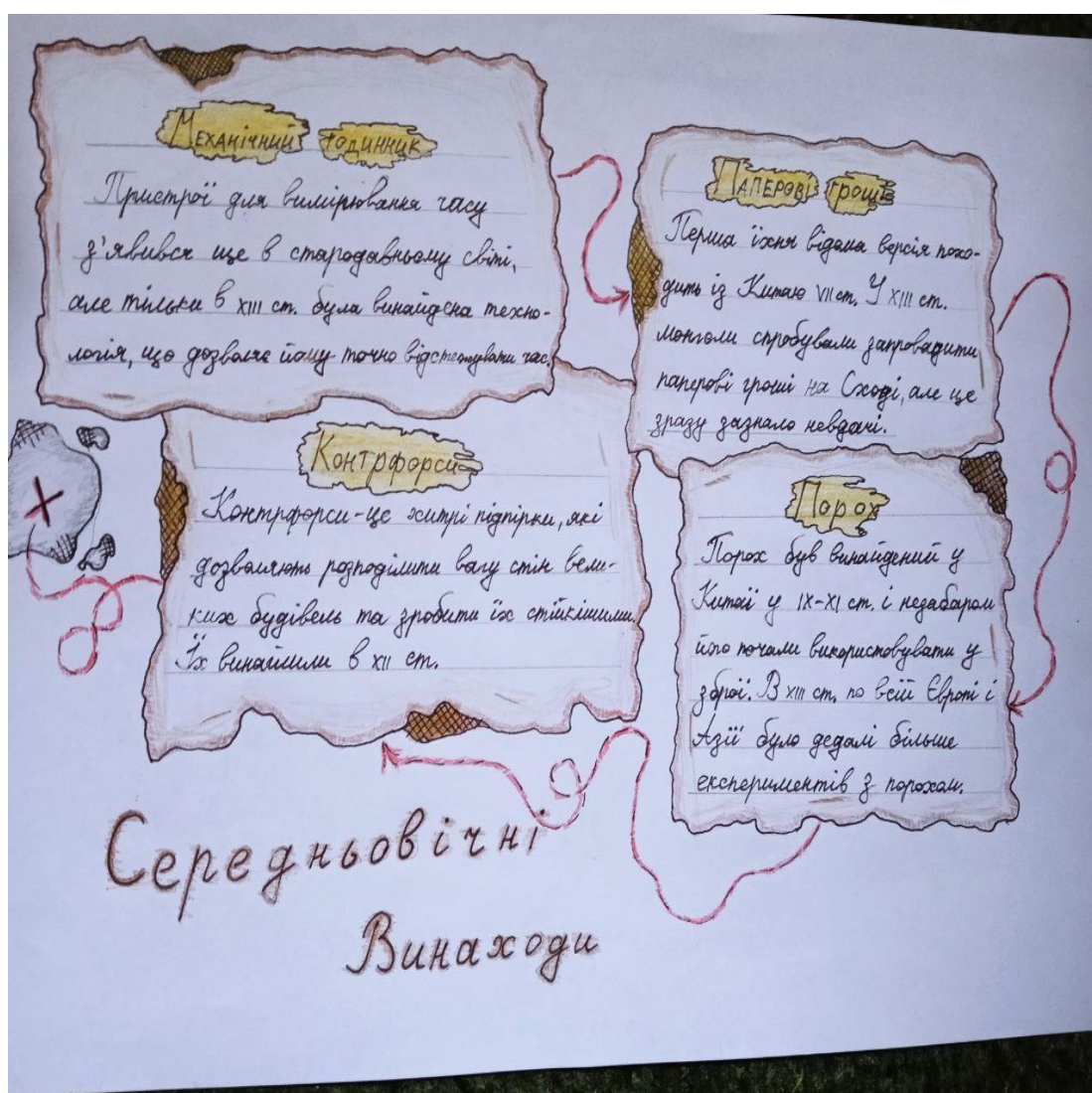

- ? Який регіон українських земель мав найбільшу частку в населенні національних меншин?
- ? У якому регіоні України спостерігалось швидке зростання населення упродовж XIX ст.?

Сорочинська Н.М, Гісем О.О Історія України: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. -Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2017. - 272 с. (с.264)

Додаток Щ. Карти-моделі з практичних робіт

«Винаходи - шлях до нового часу»

Карта-модель учня Максима Бельмеги 8-Б класу Іспаського опорного ліцею імені Микола Марфієвича 2024-2025 н.р на уроках всесвітньої історії

«Шлях до нових земель»

Карта-модель учениці Богдани Токар 8-Б класу Іспаського опорного ліцею імені Микола Марфієвича 2024-2025 н.р на уроках всесвітньої історії